

Araştırma Makalesi /Research Article

**HEKİMBAŞI SALİH BİN NASRULLAH'IN (İBN
SELLÛM) SOSYAL ÇEVRESİ (1660-1669)**

Mahmut Halef CEVRİOĞLU*

Öz: XVII. yüzyıl Osmanlı kültür dünyasının önemli figürlerinden Hekimbaşı Salih bin Nasrullah'ın (İbn Sellûm, ö. 1669) hayatı ve eserleri gördüğü yoğun ilgiye rağmen hala pek çok gölgede kalmış nokta barındırmaktadır. Çalışma, Osmanlı entelektüel kozmopolitliğini güçlendiren tercüme faaliyetlerini ve bu süreçte rol oynayan kültürel araçları görünür kılmayı amaçlamaktadır. Müşahere-horan defterleri kullanılarak Salih bin Nasrullah'ın ailesi, arkadaş çevresi ve hassa tabipleri arasındaki ilişkiler analiz edilmektedir. Müşahere-horan defterleri, Salih'in hekimbaşılığı döneminde hassa tabibi olan insanlar üzerinden mesleki dünyasında kimleri tanıdığını tespit için kullanılmıştır. Bu sayede literatürde varlığı tespit edilmiş tabip Nikolaos ve Salih'ten sonra hekimbaşı olan Hayatizade'ye ilişkin yeni bulgulara ulaşılmıştır. Çalışma Salih bin Nasrullah'ın kozmopolit bir çevresi olduğunu öne sürüp, Salih'in kendi çalışmaları dışında dönemin sair entelektüellerle temas halinde olduğuna da dikkat çekmektedir. Son olarak, Hayatizade ve Salih bin Nasrullah arasındaki muhtemel bir rekabete rağmen, literatürde iddia edildiği üzere XVII. yüzyıl ortasında Yahudi hekimlere karşı bir önyargı olmadığını savunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Salih bin Nasrullah (İbn Sellûm), Hayatizade Mustafa Feyzi (ö. 1692), Müşaherehoran Defterleri, Hekimbaşı, Hasşa Tabipleri, Kültürel Araçlar, Sultan IV. Mehmed (h. 1648-1687)

**CHIEF IMPERIAL PHYSICIAN SALIH BIN
NASRULLAH'S (IBN SALLÛM) SOCIAL MILIEU (1660-
1669)**

Abstract: Through the case of the Ottoman chief physician Salih b. Nasrullah, this study seeks to highlight Ottoman intellectual cosmopolitanism and the cultural intermediaries who played a role

* İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Tarih Bölümü, e-mail: halefcevrioglu@gmail.com.
ORCID: 0000-0002-0079-8134.

in this process. Using *müşahere-horan* registers in particularly, the article analyzes the relationships between Salih b. Nasrullah's family, his circle of acquaintances, and the community of court physicians (*etbbâ-yı hassa*). These registers help identify whom Salih knew within his professional milieu through individuals who served as court physicians during his tenure as chief physician. Thereby, the study presents new findings concerning the formerly discovered translator-physician Nikolaos, and Hayatizade, Salih's successor as chief physician. It argues that Salih operated within a cosmopolitan environment and draws attention to his interactions with other contemporary intellectuals beyond his own works. And despite a possible rivalry between Hayatizade and Salih, there was no prejudice against Jewish physicians in the mid-seventeenth century, contrary to claims in the existing literature.

Key Words: Salih bin Nasrullah (Ibn Sallûm), Hayatizade Mustafa Feyzi (d. 1692), *müşaherehoran* registers, chief imperial physician, imperial court physicians, cultural intermediaries, Sultan Mehmed IV (r. 1648-1687)

Extended Abstract: This article examines the life, social milieu, and professional network of Salih b. Nasrullah (Ibn Sallûm, d. 1669), chief physician (*hekimbaşı*) at the Ottoman court during the reign of Sultan Mehmed IV (r. 1648–1687). By situating Salih b. Nasrullah within the broader intellectual and administrative context of the mid-seventeenth-century Ottoman Empire, the present study aims to contribute to two interconnected debates: first, the nature of Ottoman intellectual cosmopolitanism in the early modern period; and second, the mechanisms through which medical knowledge—particularly Western-origin medical learning—was transmitted, mediated, and institutionalized within the Ottoman court.

The seventeenth century was a period of considerable dynamism in Ottoman intellectual life, marked by increasing engagement with European knowledge through translation, adaptation, and patronage. While recent scholarship has explored Ottoman encounters with Western astronomy, geography, and medicine, detailed biographical and social studies of key mediators of this knowledge remain relatively scarce. Salih b. Nasrullah represents a particularly revealing case. Known both for his original medical writings and for his involvement in translating European medical texts -especially those associated with Paracelsian and iatrochemical traditions- Salih played a central role in shaping Ottoman court medicine at a critical juncture.

Occasional references to narrative historical analysis notwithstanding, the study tries to conduct a prosopographical inquiry relying on archival documentation. It draws most notably on Ottoman the *müşahere-horan* (salary and appointment) registers, which record the names, affiliations, and daily stipends of court physicians. These salary registers are particularly significant, as they allow for a systematic reconstruction of Salih b. Nasrullah's professional environment and enable the identification of individuals who worked under his authority during his tenure as chief physician.

The article first situates Salih b. Nasrullah within the historiographical debate on seventeenth-century Ottoman mentality. It engages critically with arguments that portray the period, especially under Mehmed IV, as one of increasing religious rigidity and intolerance toward non-Muslims. By examining the composition of the imperial medical corps during Salih's tenure, the study challenges such interpretations, demonstrating that Jewish and Christian physicians continued to be employed at the highest levels of court medicine. In particular, the continued recruitment of Jewish court physicians during Salih's term as the chief imperial physician undermines claims of systematic coercive conversion within the medical establishment.

The core of the article is devoted to reconstructing Salih b. Nasrullah's social and professional circles. His background prior to arriving in Istanbul remains obscure, though he is widely identified as a native of Aleppo. His career in the capital was facilitated by the patronage of İpşir Mustafa Pasha (d. 1655), who brought him to Istanbul in 1655. Despite his patron's abrupt execution, Salih successfully integrated into the imperial medical hierarchy, rising to the position of court physician in 1660 and eventually to that of the chief imperial physician a few months later, a post he held uninterruptedly until his death in 1669.

Three overlapping circles around Salih b. Nasrullah are described within the ambit of the present study. The first consists of his family, whose composition and careers are reconstructed through a court case. The second circle comprises Salih's personal acquaintances outside the medical bureaucracy, including the Dutch diplomat and orientalist Levinus Warner. Previously overlooked Arabic correspondence between Warner and Salih sheds light on informal intellectual exchanges and suggests possible channels through which Western books reached the Ottoman court.

The third and most significant circle is Salih b. Nasrullah's professional environment: the community of court physicians (*etbbâ-yı hassa*) under his authority. An analysis of appointment records from 1660 to 1669

reveals that Salih oversaw the recruitment of sixteen new court physicians, including Muslims, Jews, and converts (*nev-müslim*). Among them were not only practicing physicians but also chief astrologers (*müneccimbaşı*). The prominence of converts and an individual identified explicitly as translator suggests that Salih's medical enterprise relied heavily on linguistic and cultural intermediaries.

Particular attention is given to the elusive figure of Nikolaos, a Christian translator who played a key role in rendering European medical works into Arabic. While Natalia Bachour has previously identified Nikolaos as a crucial mediator, his historical identity remained uncertain. By correlating existing academic output with salary registers, this article demonstrates that Nikolaos only formally entered the ranks of court physicians after Salih's death, receiving part of Salih's former stipend. This finding clarifies Nikolaos' institutional position and supports the argument that Salih's translation projects extended beyond his lifetime.

Finally, the article examines the transition of the office of chief physician from Salih b. Nasrullah to his successor, Hayatizade Mustafa Feyzi. Contrary to assumptions that Hayatizade rose through the ranks of court physicians, archival evidence shows that he was appointed chief imperial physician (*hekimbaşı*) without having previously served as a court physician. Hayatizade's career is analyzed in light of later controversies surrounding him, including accusations of crypto-Judaism and his eventual imprisonment. The article argues that these conflicts must be understood less in confessional terms than as the result of shifting patronage networks and institutional rivalries, notably involving Salih's own son.

In conclusion, this study demonstrates that Salih b. Nasrullah's contribution to Ottoman intellectual and medical life cannot be reduced to his authored or translated texts alone. Rather, his lasting impact lay in the network of physicians, translators, scholars, and patrons he mobilized. By foregrounding these social and institutional dimensions, the article offers a more nuanced understanding of early modern Ottoman medicine as a collaborative, cosmopolitan enterprise embedded in courtly structures of power and patronage.

Giriş

XVII. yüzyıl, Osmanlı entelektüel ve idari kültürü için yoğun bir dinamizm dönemi idi. Tercüme yoluyla pek çok Batı kaynaklı eser, astronomi, coğrafya, eczacılık ve tıp gibi alanlarda Osmanlı kültürel birikimini kuvvetlendirmekteydi. Bu alanlarda Yeni Çağ Osmanlı düşünürlerinin hayal dünyasına yönelik çalışmalar günden güne artıyorsa da, döneme imzasını atmış muhtelif önemli figürün hayatına dair enikonu bilgi sahibi

olabilmek hala güç bir uğraştır. Sultan IV. Mehmed (h. 1648-1687) döneminde Osmanlı sarayında hekimlik yapan ve hem kaleme aldığı eser hem de tercümelemlerle döneme damgasını vurmuş Salih bin Nasrullah da (İbn Sellûm, ö. 1669) tam olarak böyle bir karakterdir.

Mevcut çalışma Salih bin Nasrullah'ın hayatına odaklanarak, iki farklı amaca hizmet etmeyi hedeflemektedir. Bunlardan ilki, XVII. yüzyılın ortasından itibaren kendini daha belirgin şekilde hissettiren Osmanlı entelektüel kozmopolitliğine ilişkin kanıtı kuvvetlendirmektir. İkincisi ise Osmanlı arşiv belgelerinin sunduğu veriler ışığında Salih bin Nasrullah'a dair bilinen kroniklerde veya yazma eserlerde bulunmayan yeni malumata dikkat çekmektir. Salih bin Nasrullah'ın sosyal çevresinde kimlerin yer aldığına bakarak, literatürde cevapsız kalmış sorulara yanıt aramak amaçlanmaktadır.

Çalışma öncelikle Osmanlı tarihyazımında cari dönemin zihniyetine dair tartışmaya ve Hekimbaşı Salih bin Nasrullah'a ilişkin malumata temas edecektir. Ardından bu hekimbaşının çevresini üç grup altında ele alacaktır: İlki Salih'in ailesidir. İkinci grubu literatürde bilindiği kadarıyla arkadaşı olarak nitelendirilebilecek kimseler oluşturmaktadır. Üçüncü ve çalışmanın omurgasını oluşturan çemberi ise Salih bin Nasrullah'ın meslektaşı addedilebilecek hassa tabipleri teşkil etmektedir. Bu kısımda ağırlıklı olarak Osmanlı arşivinde yer alan müşahere-horan defterleri incelenecektir. Küçük ruznamçe kalemince üretilen bu defterler, Osmanlı hazinesinden ödemesi yapılan hekimlerin isimlerini ve aldıkları günlük meblağı ihtiva eder. Defter serisinin çalışma açısından önemi, Salih bin Nasrullah'ın hekimbaşılığı döneminde yapılan atamaları isim isim göstermesidir.¹ Ardından Salih bin Nasrullah'ın kendisinden sonra hekimbaşı olan Hayatizade Mustafa Feyzi (ö. 1692) ile arasındaki bürokratik bağa da değinilecektir. Çalışma genel itibariyle bir hekimbaşının Osmanlı kültür dünyasını zenginleştirmedeki rolünün altını çizecektir.

1. Tarihyazımında XVII. Yüzyıl Osmanlı Zihniyeti ve Salih bin Nasrullah

Salih bin Nasrullah'ı hem bir Osmanlı entelektüeli hem de sarayda tıp pratisyenliği icra eden bir aktör olarak ele almak, iki farklı tartışmaya temas etmeyi kaçınılmaz kılar. Bunlardan ilki, geniş çerçevede XVII. yüzyılın ortasından itibaren (en azından saray çevresindeki) Osmanlı

¹ Müşahere-horan defterleri için bakınız, Linda T. Darling, "Ottoman Salary Registers as a Source for Economic and Social History," *Turkish Studies Association Bulletin* 14-1 (1990 March), 13-33.

zihniyetinin nasıl görüldüğüdür. İkinci ve daha küçük olan çerçeve ise tıp ilmi özelinde bir başhekim olarak Salih bin Nasrullah'ın (kısaca İbn Sellûm) dönemde sahip olduğu konumdur.

İlk tartışma, yani XVII. yüzyıl Osmanlı dünya algısıyla ilgili kısaca değinilmesi gereken iddia, Marc David Baer'in 2008 yılında akademik camiayla buluşturduğu kitabından neşet etmektedir.² Baer'in argümanları IV. Mehmed döneminde Osmanlıların Avrupa'da gerçekleştirdiği fetihler ve imparatorluk dahilinde gayrimüslimlere uygulanan ihtida baskısı gibi unsurlar üzerinden, Osmanlıların dünya görüşünü agresif bir dindarlık üzerine kurduğuna işaret eder. Yazar kitabın neşrinden sonra Osmanlı vakayinamelerini yüzeysel okuduğu, bunları yazan kişilerin motivasyonlarını gözden kaçırdığı, yani bir bakıma satır aralarına dikkat etmediği için zaten yeterince eleştirilmiştir.³ Hepsinden önemlisi ise aslında dönemin ruhunu yansıtacak önemli XX. yüzyıl telif eserlerini, yazarın (belki de bilinçli olarak) tartışmaya almamasıdır: Örnek olarak, Baer'den yalnızca üç yıl önce kaleme aldığı monografisinde Hagen bir Osmanlı düşünürü olarak Kâtip Çelebi'nin mühtedi bir aracı vasıtasıyla Batı kaynaklarını kullanmaya ve eserlerine katmaya ne kadar meyilli olduğunu göstermiştir.⁴ Ya da Ekmeleddin İhsanoğlu'nun 1990'larda vurguladığı üzere tam da XVII. asrın ortası, halihazırda Osmanlıların Batı bilimsel gelişmelerini daha yakından takip etmeye başladığı bir dönemdi.⁵ Kronolojik olarak geriye devam ettiğimizde karşılaştığımız ve belki de bu konuda en önemli çalışma ise, Heidrun Wurm'un 1970'li yıllarda ürettiği monografisidir: Wurm, dönemine göre harikulade sayılması gereken bu titiz çalışmada, XVII. yüzyılın ikinci yarısında Hezarfenn Hüseyin Efendi, eserleri, tercüme faaliyeti ve sosyal çevresi üzerinden bu periyodun kültürel olarak ne kadar girift olduğuna dikkat çekmiştir.⁶

² Marc David Baer, *Honored by the Glory of Islam: Conversion and Conquest in Ottoman Europe*, Oxford University Press, New York 2008.

³ Metin Kunt, "Honored by the Glory of Islam: Conversion and Conquest in Ottoman Europe by Marc David Baer," *Journal of Islamic Studies* 19(3) (2008 September), 410–412, <https://doi.org/10.1093/jis/etn042>.

⁴ Gottfried Hagen, *Ein osmanischer Geograph bei der Arbeit: Entstehung und Gedankenwelt von Katib Celebis Cihanüma*, Klaus Schwarz, Berlin 2003.

⁵ Ekmeleddin İhsanoğlu, "Batı Bilimi ve Osmanlı Dünyası: Bir İnceleme Örneği Olarak Modern Astronomi'nin Osmanlı'ya Girişi (1660-1860)", *Belleten*, c. LVI, s. 217 (1985), 727-774.

⁶ Heidrun Wurm, *Der osmanische Historiker Hüseyin b. Ga fer, genannt Hezarfenn, und die Istanbuler Gesellschaft in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts*, Klaus Schwarz, Freiburg 1971.

Geçmiş çalışmaları bir kenara koyacak olursak, son on yılda M. Fatih Çalışır'ın Köprülü Fazıl Ahmed Paşa'nın himaye ağı üzerinden ortaya çıkardığı örneklerle de Baer'in argümanlarının sağlam zemin üzerine kurulu olmadığını bir kez daha görmekteyiz.⁷ Ancak mevcut çalışmada amaç, Baer'in görüşlerinin modasının geçtiğini vurgulamaktan ziyade ele aldığı örneklerden birini incelemektir: Baer, iddia ettiği Osmanlı taassubunun özellikle Yahudi milleti üzerindeki etkilerini irdelerken, Osmanlı sarayına bağlı Yahudi tabipleri ele alır. Ona göre IV. Mehmed'in saltanatı sırasında sarayın Yahudi tabiplerinin sayısının azalması, bu tabiplerin ihtidaya mecbur edilmesiyle açıklanmaktadır. Hatta Baer, *Risale-i Kürd Hatib*'den aldığı bir pasajla bu argümanını kuvvetlendirmektedir: Sultan IV. Mehmed'in hastalandığı bir sırada dönemin meşhur tabiplerinden Moşe ben Rafael Abravanel tedavi için tavsiye edilmiş, ancak Hatice Turhan Valide Sultan bu Yahudi hekim ihtida etmeden sultana dokunmasına ve onu tedavi etmesine izin verilmeyeceğini belirtmiştir. Baer her ne kadar Kürd Hatib'den alıntıyı ve çevirisini layıkıyla yerine getirmişse de, sıra bu pasajı yorumlamaya geldiğinde iki noktada tahrifata başvurmaktadır. Baer'e göre Moşe ben Rafael Abravanel "saraydaki en meşhur tabip" olan bir Yahudidir. Dahası, sultana "erişmeye devam etmesine izin verilemsi için ihtida" etmelidir.⁸ Salih bin Nasrullah zaviyesinden baktığımızda, Baer'in bu iddiaları şu manaya gelir: Moşe ben Rafael'in 1669'dan sonra Hayatizade Mustafa Feyzi adıyla hekimbaşı olduğu bilindiğine göre, ihtida etmeden önce *etibba-yı Yahudiyân-ı hassa* cemaati içerisinde Hekimbaşı Salih'in altında çalışan bir tabip olmalıdır. Dahası, Moşe ben Rafael hekimlik yaparken düzenli olarak sultana erişiyor durumdayken, bir gün aniden Valide Sultan'ın bir kaptisiyle ihtidaya zorlanmış gözükmektedir. Baer'in *Risale-i Kürd Hatib*'de menbaı olmayan bu iddialarının sıhhatini, dönemin müşahere-horan kayıtlarına bakarak değerlendirmek aşağıda görüleceği üzere mümkündür.

İkinci (ve daha hususi) tartışma alanı ise, XVII. yy Osmanlı tıbbına dair gelişmekte olan literatürdür. Son on beş yılda gittikçe kuvvetlenen bu yazın, Salih bin Nasrullah ve öncülük ettiği tıp çevirilerini daha belirgin hale getirmiştir. İbn Sellûm'e müstakil olarak odaklanan çalışmasında Miri

⁷ M. Fatih Çalışır, "An Italian Physician in the Service of the Ottomans: Giovanni Mascellini (1612-1675) and his *Artis Medicæ* (1673)," Hacer Kılıçarslan, Ömer Faruk Can ve Burhan Çağlar (ed.) *Living in the Ottoman Lands: Identities, Administration and Warfare*, Kronik, İstanbul 2021, ss. 253-267; ve aynı yazar, *A Virtuous Grand Vizier: Politics and Patronage in the Ottoman Empire during the Grand Vizierate of Fazıl Ahmed Pasha (1661-1676)*, Doktora Tezi, Georgetown University, Washington, 2016.

⁸ Baer, *Honored by the Glory of Islam*, ss. 135-6.

Shefer (Mosensohn), bu hekimbaşının tercüme yoluyla Osmanlı dünyasına kazandırdığı bilginin mahiyetini (Paracelsusçu yaklaşımı tanıtması) ve kısıtlarını (hümorale tıp anlayışından kopulmaması ve teorik kavramsallaştırmaya değinilmemesi) oldukça isabetli şekilde saptamıştır. Ancak makalenin başlığında yer alan “sosyal ve entelektüel çevre” bahsinde, aralarında herhangi bir rabıta göstermeden İbn Sellûm'un, XVII. yüzyılda yaşamış Şemseddin-i İtaki, Kâtip Çelebi ve Evliya Çelebi gibi isimlerle dönemdaş olduklarını belirtmekle yetinmiştir.⁹ Başka bir deyişle Salih bin Nasrullah'ın sosyal çevresinde kimin yer aldığına dair herhangi bir malumat sunamamaktadır.

Miri Shefer'den bir yıl sonra, Natalia Bachour son derece yoğun bir emeğin ürünü olan ve Salih bin Nasrullah üzerine kaleme alınmış en detaylı çalışmaya imza atmıştır. Bachour titiz bir şekilde Salih bin Nasrullah'a atfedilen tüm eserlerin dökümünü yapmakla kalmamış, eserlerdeki her bir kısmın hangi Batı kaynağından alındığını da tespit etmiştir. Ancak, mevcut çalışma açısından en önemlisi, Salih'in aslında Latince bilmediğini ve çevirilerini kendine hassa tabibi diyen bir Nikolaos'a yaptırdığını tespit etmiştir: 1681 yılında üretilmiş Arapça bir yazmada (*Tarcatat al-Akrabâdîn al-Cadîd*) yer aldığı şekliyle bu Nikolaos, Hekimbaşı Salih bin Nasrullah için birkaç Batı kaynağı tercüme etmiş, hatta mevzu bahis çevirilerden biri Hekimbaşı Salih vefat edince yarıda kalmıştır. Ancak, Bachour'un erişebildiği yayınlanmış Osmanlıca belgeler, literatür ve yazmalar üzerinde gerçekleştirdiği arama çabası, “bu Nikolaos'u tarihi olarak teşhis etme konusunda hiçbir nihai sonuç” vermemiştir. Hal böyleyken Bachour “gerçekte Nikolaos bir hassa tabibi olmadığı halde kendine hassa tabibi (*el-müstemî bi't-tabîbi'l-hassa*) denmesi, teşhisini güçleştirmektedir” şeklinde bir yorum geliştirmiştir.¹⁰ Nihayetinde Salih bin Nasrullah'ın sosyal çevresinde yer alan bu Nikolaos, XVII. yüzyıl Osmanlı tıbbı açısından müstesna bir konumda gözükmektedir.

Bachour'un bulgularını değerlendirip döneme dair yorumlarına katan en yakın zamanlı çalışma ise Sara Nur Yıldız olmuştur. Yazar, Salih bin Nasrullah'tan sonra hekimbaşı olan Hayatizade Mustafa Feyzi'yle ilgili makalesinde, isabetli bir şekilde Salih'in “yeni tıbbi bilgi üretimindeki

⁹ Miri Shefer, “An Ottoman Physician and His Social and Intellectual Milieu: The Case of Salih bin Nasrallah Ibn Sallum”, *Studia Islamica* 106 (2011), ss. 102-123 .

¹⁰ Natalia Bachour, *Oswaldus Crollius und Daniel Sennert im frühneuzeitlichen Istanbul: Studien zur Rezeption des Paracelsismus im Werk des osmanischen Arztes Şâlih b. Naşrullâh Ibn Sallûm al-Ḥalabî*, Centaurus Verlag und Media UG, Freiburg 2012, ss. 75-6.

rolünün müelliflikten ziyade hamilik” olarak görülmesi gerektiğinin altını çizer. Ayrıca, sıradaki adımın bu bilgi aktarımındaki “asıl araçların” teşhisi olduğunu belirtir ve “aralarında Hayatizade'nin de yer aldığı hatırı sayılır bir hassa hekimleri cemaatinin İbn Sellûm'un otoritesi altında çalıştığı”nı söyler.¹¹ Böylece yazar, Hayatizade'nin de şahsen hekimbaşı olmadan önceki yıllarda Salih bin Nasrullah için çeviri yapmış olabileceği ihtimaline göz kırpar. Daha geniş açıdan baktığımızda yazarın bu yorumları, bizi mevcut çalışmadaki “Salih'in çevresinde kimler vardı” sorusuna yönlendirmiştir.

Nihayetinde hem Bachour'un aradığı Nikolaos'u bulabilmek hem de Hayatizade ile Hekimbaşı Salih arasındaki ilişkiyi görmek için saray tabiplerinin kim olduğunu bilmek gerekmektedir. Keza Salih'in nüfuzu altında çeviri yapması muhtemel başka kimse olup olmadığını da müşahede etmek gerekir. Bu sorulara, dönemin müşahere-horan defterleri üzerinden cevap aramaya geçmeden önce, Salih bin Nasrullah'ın şahsı, ailesi ve bilinen arkadaşları üzerinden dönemi değerlendirmek faydalı olabilir.

2. Salih bin Nasrullah ve Ailesi

İstanbul'a gelişinden önceki yaşamını merak eden araştırmacılar için, Salih bin Nasrullah büyük bir muammadır. Sürekli tekrar edilen bilgi, kendisinin Halepli olduğudur. Salih Efendi'yi Halep'te tanıyıp bilgisini takdir eden İpşir Mustafa Paşa, himayesi altına almıştır. Paşa 1654 yılı sonuna doğru sadrazamlık makamına uygun görüldüğünde, ana dili Arapça olması oldukça muhtemel bu tabibi de yanında İstanbul'a getirmişti.¹² Paşanın ikbali kısa sürmüş ve İstanbul'a varışından üç ay sonra, Mayıs 1655'te idam edilmişse de, himayesindeki Salih bin Nasrullah yeni geldiği şehirde tutunmayı başarmıştır.¹³ 1655 ila 1660 arasında bir noktada, Sultan Mehmed Darüşşifası birinci hekimliğini (*tabib-i evvel-i Bimarhane-i Merhum Sultan Mehmed Han*) elde eden Salih Efendi, dönemin hekimbaşı (*ser-etibba-yı hassa*) Hammalzade Mehmed Efendi tarafından 1660

¹¹ Sara Nur Yıldız, “A Strange Affliction from Abroad: The Ottoman Chief Imperial Physician Hayâtîzâde's Treatise on the Polish Plait (*Plica Polonica*),” *Intellectual History of the Islamicate World* 11 (2023), 209-265, s. 235.

¹² Salih'in Hristiyan asıllı olduğu varsayımının kanıtla desteklenmediğine şu çalışma hakkıyla işaret etmiştir, Sema Aktaş ve Mehmet Kerim, “A reformist in Ottoman medicine: Salih bin Nasrullah and tıbb-ı cedid,” *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 12(3) (2024), 1279-1285, s. 1282. <http://dx.doi.org/10.18506/anemon.1547604>

¹³ M. Münir Aktepe, “İpşir Mustafa Paşa (ö. 1655),” *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 22, İstanbul 2000, s. 375-6.

Mart'ında hassa tabibliğine seçilmişti.¹⁴ Her ne kadar tarihyazımına Salih Efendi'nin *ser-etibba-yı hassa* oluş tarihi 1656 yılı olarak yerleşmişse de, Erhan Afyoncu bunun doğru olmadığını göstermiş ve Salih Efendi'nin 1660 Ağustos'unda hekimbaşılığa getirildiğini kati surette açıklığa kavuşturmuştur.¹⁵ Salih bin Nasrullah, 17 Ağustos 1660'tan 31 Ağustos 1669'a kadar dokuz yıl aralıksız Osmanlı İmparatorluğu'nda resmi sağlık teşkilatının başındaki kişi (hekimbaşı) olarak görev yapmıştır.¹⁶

Osmanlı tarihinde Salih bin Nasrullah'ı farklı kılan, XVI. asırda Avrupa'da yeni gelişmekte olan Paracelsusçu (iatrokimya, veya *tıbb-ı kimya*) akımının öncüsü olarak görülmesidir.¹⁷ Paracelsus'un (daha mutedil) takipçilerinden Daniel Sennert, Oswald Crollius ve Jacob Wecker gibi dönemin Avrupalı tıp yazarlarının Arapçaya ve Türkçeye çevirisine önyak olmuştur.¹⁸ Bu çevirileri klasik İslam tıbbıyla harmanlayan Salih'in Osmanlı tıp dünyasındaki etkisi bir asırdan fazla devam edecektir.¹⁹ Salih'in entelektüel uğraşları söz konusu olduğunda özellikle şu noktaya değinmeden geçmemeliyiz: Salih Efendi kendi iddiasına göre Sultan IV. Mehmed'in isteğiyle kaleme aldığı *Gayetü'l-beyan fi tedbir-i bedeni'l-*

¹⁴ Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Kamil Kepeci defterleri (KK.d), 3405, f. 41a: Salih bin Nasrullah'ın hassa tabibi olarak iptida kaydı 10 Receb 1070/22 Mart 1660 tarihlidir.

¹⁵ Erhan Afyoncu, "Osmanlı Hekimbaşları ve Hassa Hekimleri," Coşkun Yılmaz ve Necdet Yılmaz (ed.), *Osmanlılarda Sağlık (Health in the Ottomans) I*, Biforma, İstanbul 2006, 85-97, ss. 89, 92.

¹⁶ Salih'in ölüm tarihi 3 R 1080 olarak bilinmektedir, Kasım Kırbıyık, "Sâlih b. Nasrullah," *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 36 İstanbul 2009, ss. 41-43.

¹⁷ Tabi XVII. yy Osmanlı tıbbının genel özelliği, tamamen kadim tıbbın reddi değil, mevcut tıp anlayışına Paracelsusçuluğun eklenmesiydi, Mustakim Arıcı ve Esra Aksoy, "Tıbb-ı Cedid Ne Kadar Yenidir? Osmanlı Tıbbında Yenilik Tartışmaları ve Yeninin Mahiyeti (1650-1750)," *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 24, 2 (2023), 841-876. Hatta Osmanlı İmparatorluğu'nda XVIII. yy'daki diğer iatrokimya çalışmalarında, Salih Efendi'nin yaptırdığı çevirilerden önce de var olan "İslam kimya geleneğinden" istifade edildiğine dahi dikkat çekilmiştir, Merve Nur Gür, "Osmanlı Tıbb-ı Cedid çalışmalarında yerleşik kimya geleneğinin önemi," Esra Aksoy (ed.) *Erken Modern Dönem Osmanlı Tıbbı*, Türkiye Klinikleri, Ankara 2025, 11-17, s. 16.

¹⁸ Bachour, *Oswaldus Crollius und Daniel Sennert*, ss. 65, 490-1'de tablolar üzerinden Salih bin Nasrullah'ın çeviri ve teliflerini açıklar.

¹⁹ Atat Ay, "The Influence of European Medical Sources on 17th Century Ottoman Writings," Esra Aksoy (ed.), *Erken Modern Dönem Osmanlı Tıbbı*, Türkiye Klinikleri, Ankara 2025, 25-30, s. 29. Salih Efendi'nin ne kadar farklı epistemolojileri hercümerç ettiğine dair ayrıca, Tunahan Durmaz, "Stars, Djinns, and the Air: Reconciling Natural and Supernatural in Explaining Diseases in the Ottoman Healing Domain in the 1660s," *Aca'ib: Occasional papers on the Ottoman perceptions of the supernatural* 4 (2023-24), 61-72.

insan isimli Türkçe tıp kitabını Aralık 1664'te tamamlamıştır.²⁰ Ardından kitabı Nisan 1665 yılında sultana sunarak bir hilatla (samur kürk) ödüllendirilmiştir.²¹ Lakin diğer pek çok eseri dağınık halde kalmış çeviriler gibi durmaktadır.

Salih bin Nasrullah'ın nasıl bir hayatı olduğunu kestirmek güç olsa da İstanbul'da vakit geçirmeyi tercih etmeyen IV. Mehmed'in peşi sıra sürekli seyahat halinde olduğu muhakkaktır.²² Zaten vefatının 1669 yılında Yenişehir'de (Larissa) sultana eşlik ederken gerçekleştiği literatüre yerleşmiş bilgidir. Sultanın sıhhatini korumaya çalışmanın yanında, Osmanlı sağlık sistemi içindeki atamalar silsilesini kontrol etmek de Salih'in göreviydi. Salih bin Nasrullah'ın çeviri ve telif gibi entelektüel aktiviteleri, bu şahsi doktorluk ve sağlık nazırlığı üzerine eklenmiş olmalıdır.

Salih Efendi'nin ailesine gelecek olursak, en temel bilgiyi *Sicill-i Osmani* sunmaktadır: buna göre Hekimbaşı Salih'in iki oğlu vardır ki bunlardan biri, Yahya, ulemanın adliye kanadından yükselmiştir (*stüdürdandır*). Diğeri ise Mehmed Emin Efendi isimli bir "mahkeme kâtibidir."²³ Ali Haydar Bayat, bu bilgiyi biraz daha farklı verir: ona göre Yahya Efendi müderris, Mehmed Emin ise şairdir.²⁴ Verilen malumat kısmen doğru olsa da, İstanbul şeriyeye sicilleri arasında Salih'in ailesine dair daha kesin bilgiye rastlamak mümkündür.

Rumeli Sadaret Mahkemesi 127 numaralı defter altındaki 12 Mart 1680 tarihli üç kayıt, on yıl kadar evvel vefat etmiş olan Salih bin Nasrullah'ın veraseti dolayısıyla çıkan bir anlaşmazlığa işaret eder.²⁵ Buna göre Salih bin Nasrullah'ın toplamda en az iki evlilikten yedi çocuğu vardır.

---

²⁰ Eserin sonunda 8 C 1075 (27 Aralık 1664) tarihi verilmektedir, bkz: Zekiye Gül Elbir, *Salih bin Nasrullah (İbn Sellum el-Halebi), Gâyeti'l-Beyân fî Tedbir i Bedeni'l-İnsân, (Giriş-İnceleme-Metin-Dizin)*, Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi, 2000, s. 486 (f. 300a-b).

²¹ Raşid 13 ila 27 Ramazan 1075 arası bir tarihte bu olayın gerçekleştiğinden bahseder, Raşid Mehmed Efendi, *Târîh-i Râşid ve Zeyli, I (1071-1114/1660-1703)*, Abdülkadir Özcan ve diğerleri (ed.), Klasik Yayınları, İstanbul 2013, s. 62.

²² Akademik yazın, teorik olarak hekimbaşının sürekli padişahın yakınında olması gerektiğine işaret eder, Sinem Serin, *Osmanlı Devleti'nde Hekimbaşılık Müessesesi*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2020, s. 22.

²³ Mehmet Süreyya, *Sicill-i Osmani*, c. 3, Matba'a-yı Amire, İstanbul 1890, s. 203.

²⁴ Ali Haydar Bayat, *Osmanlı Devleti'nde Hekimbaşılık Kurumu ve Hekimbaşılar*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, Ankara 1999, s. 69.

²⁵ Hükümlere "İstanbul Kadı Sicilleri (kadisicilleri.org)" üzerinden ulaşmak mümkündür. *Rumeli Sadaret Mahkemesi 127*, c. 55, ss. 253 (hk. 224), 255 (hk. 225) ve 270 (hk. 240). Kaynak: <https://kadisicilleri.org/ayrmetin.php?idno=41373&MetinTmz=hekimbaşı> (erişim tarihi: 10.12.2025)

Davalarda adı belirtilmiş eşı Safiye Hatun'dan iki kız (Emetullah ve Rahime) ve adı belirtilmemiş eş(ler)inden üç kız (Fatma, Merdümhan ve Münevvere) ile iki erkek: “umdetü'l-ulemâi'l-izâm” Yahya Efendi ve Derviş Ağa. Yahya Efendi ismi, bahsedildiği üzere *Sicill-i Osmani*'de de Bayat'ta da geçmekte olduğundan, doğruluğuna şüphe kalmamıştır. Ancak Salih'in ikinci oğunun mahkeme kaydında Derviş Ağa şeklinde anılması, diğer kaynaklardaki bilgiye (Mehmed Emin Efendi) gölge düşürür. Bunun dışında mahkeme kayıtları, Salih bin Nasrullah'ın hayattayken sur içi İstanbul'da, Molla Fenari Mahallesi'nde yaşadığına işaret eder.

Yukarıdaki veriler ışığında kısaca özetlemek gerekirse hekim Salih bin Nasrullah 1655'in ilk aylarında İstanbul kariyerine başlamış, Fatih Darüşşifası'nda birinci tabip olmuş, bu görevi devam ettirirken 1660 Mart'ında hassa tabipleri cemaatine katılmış ve 1660 Ağustos'unda *ser-etibba-yı hassalığa* yükselmiştir. Birden fazla eşten yedi çocuğu olan Salih bin Nasrullah, 1669 Ağustos'unda vefatına kadar hekimbaşılığı uhdesinde bulundurmıştır.

3. Salih Efendi'nin Arkadaş Çevresi

Maalesef Salih bin Nasrullah'ın tanışıklarına dair malumata erişmek ailesi hakkındaki bilgi kadar kesin ve tatmin edici şekilde mümkün olamamaktadır. Aslında hekimbaşı sıfatıyla devlet ricalinin büyük bir kısmını tanıyor olması kaçınılmazdır. En azından İpşir Mustafa Paşa'nın kapısına dahil olduğuna değinmiştik. Yine de modernite öncesi Osmanlı toplumundaki genel vaziyete mutabık şekilde Salih Efendi'nin de sosyal yaşamındaki temaslarını belgelemek pek mümkün değildir. Lakin bu bölümde en azından Salih Efendi'nin Osmanlı bürokrat ya da saray tabibi zümresi haricindeki çevresinden iki tanıdığına değineceğiz.

Salih bin Nasrullah'ın belki de en yakın temas kurduğu kişi, yukarıda adı geçen Nikolaos'tur. Bachour'un gösterdiği üzere Nikolaos, hekimbaşılık payesini der-uhde ettiği süreçte Salih için birçok eser çevirmiştir. Hatta Nikolaos, Orta Çağ metinleri olan Salernolu Nicolaus'un ve Masaviye el-Mardini'nin *Antidotarium*'lerini, *Tarcamat al-Akrabādın al-Cadid* adıyla Arapçaya tercüme ederken Salih vefat ettiği için, çeviri uğraşı yarıda kalmıştır. Yukarıda bahsedildiği üzere Bachour, Nikolaos'un kültürel aktarımda sahip olduğuy aracılık payının ne kadar büyük olduğunu ortaya çıkarmışsa da bu kişinin kim olduğuy meçhul kalmıştır.²⁶

²⁶ Bachour, *Oswaldus Crollius und Daniel Sennert*, ss. 72-9.

Yakın zamanda Harun Küçük, Yunan araştırmacılara atıfla bu şahsın Nikolaos Agrafiotis olduğuna işaret etmiştir.²⁷ İşbu ismi tek başına tespit etmek biraz zor olduğundan, bahsi geçen kişinin *Nikolaos Ieropais* (Agrafa'nın -günümüzde Tridendro denen- Velisdoni isimli yerleşiminden olduğu için literatürde *Nikolaos Velisdonitis* veya *Nikolaos Agrafiotis* olarak da yer almaktadır) olduğunu vurgulamak gerekir. Yunan tarihyazımında bilindiği kadarıyla Nikolaos Ieropais 1630 civarı Agrafa'da (Evrytania) doğmuş, çalışmaları sırasında Arapça öğrenmiş, bir dönem Yenişehir'de (Larissa) ve İstanbul'da hekimlik yapmış ve en son 1703 yılında sultanın hekimi ("*court physician*" of the Sultan) olarak kayıtlarda arz-ı endam etmiştir.²⁸ Yunanca tıp metinleri kaleme alan Nikolaos Ieropais, Latince-Türkçe-Yunanca çok dilli bir botanik sözlüğü de hazırlamıştır.²⁹ Literatürde yer alan bu bilgiler ışığında, Ieropais'in Bachour'un tespit ettiği Nikolaos'la pek çok açıdan uyduğu muhakkaktır,³⁰ lakin benzerlikler net bir şekilde Ieropais'in Salih Efendi için tercüme yapan kişi olduğunu kanıtlamaz.³¹ Yine de Bachour'un

---

²⁷ Bekir Harun Küçük, *Science without Leisure: Practical Naturalism in Istanbul, 1660-1732*, University of Pittsburgh Press, Pittsburgh 2020, ss. 52, 151, 272. Küçük'ün kaynak olarak verdiği (bir akademik proje sitesi olan) link (<http://dacalbo.hpdst.gr/archive/item/748?lang=en>) ne yazık ki çalışmamaktadır. Belli ki linkte Natalia Tsourma ve Gianna Katsiampoura isimli araştırmacıların "Nikolaos Agrafiotis" isimli bir çalışması yer alır.

²⁸ Alexandra Leibaditou, "The *Iatriki Biblos* (Book of Medicine) by Nikolaos Ieropais. A 17th-century manuscript examined from a medical viewpoint," *Deltos* 51 (June 2023), 93-100, s. 94-5. Sonunda İngilizce bir özet yer alan şu çalışmaya da bakılabilir, Venetias Khatzopoulou, "Dio agnosta iatrikha kheirografa me erga tou Nikholaou Velisdoniti," Panaiotos Vlachos (ed.) *Osios Eugenios o Aitolos kai ai skholai ton Agrafon kata tin Tourkokratia. Praktika Sinedriou (Karpenisi, 7-9 Oktovriou 2011)*, t. 2, Atina 2014, 573-581, s. 580.

²⁹ Isabel Grimm-Stadelmann, "Byzanz und das Abendland-Heilkunde im Dialog Byzantinische Medizin im Spannungsfeld zwischen Ost und West," Erika Juhász (ed.) *Byzanz und das Abendland VII. Studia Byzantino-Occidentalia*, Eötvös-József-Collegium, Budapest 2021, 97-162, s. 136.

³⁰ Mesela Nikolaos Ieropais çok iyi Arapça konuşup yazabildiği gibi 1671 yılında İstanbul'da meşhur bir doktor olduğu da bilinmektedir, Vasileios K. Karathanasis, *Oi Paidagogikes Theseis tou Agiou Eugeniou tou Aitolou*, Lisansüstü Tezi, Selanik 2021, s. 66.

³¹ Mesela 1701-2 ve 1703-4 yıllarındaki hassa tabiileri listelerinde herhangi bir Nikolaos yer almamaktadır, BOA, KK.d 3440 (f. 59a-b [görüntü 56-7] ve 67b) ve KK.d 3441 (s. 114-5, 128). Öte yandan, Ieropais hakkındaki diğer tüm malumat doğru olup, belki de 1703 yılında sultanın hekimi olduğu bilgisi yanlıştır. Nikolaos Ieropais'in erişebildiğim kaynaklardan ortaya çıkarabildiğim biyografisi çok büyük kronolojik boşluklar içermektedir. Bu sebeple, mevcut durumda Ieropais sanki 1660'ların sonunda Larissa'da Osmanlı sarayına katılmış, bu noktada Salih bin Nasrullah için çeviriler yaparken Salih

aradığı Nikolaos eğer İeropais ise, kendisinin Osmanlı tıp sistemi içindeki yerini arşiv belgeleriyle sabitlemek icap etmektedir.

Hekimbaşı Salih Efendi'nin sosyal çevresinde yer alan ikinci ve şarkiyat çalışmaları için oldukça meşhur denebilecek isim ise, Hollanda Birleşik Vilayetleri'nin (*Istat-ı Ceneral hükümeti/Nederlanda*) İstanbul'daki temsilcisi Levinus Warner'dir (ö. 1665). Aralarında Leiden Üniversitesi'nde o dönemde Doğu çalışmaları uzmanı Jan Schmidt'in de bulunduğu bir ekip, 2013 yılında Warner'in Leiden Üniversitesi'ne hediye ettiği el yazmalarının tanıtımını yaparken, iki Arapça mektuba dikkat çekmiştir.³² Mektuplar, 1661 yılına tarihlidir ve Warner ile Hekimbaşı Salih Efendi arasındaki arkadaşlığa açıkça işaret eder. Hatta Salih Efendi mektuplardan birinde, oğlu "Yahya ve kardeşı Derviş"ın de Warner'e selamlarını iletir. Schmidt ve meslektaşları, başka bir yerde Warner'in "sarayda üst konumda bir Türk [Müslüman], yakın arkadaşım" ifadeleriyle Salih Efendi'yi kast ettiğini düşünmektedirler. Yazarlar herhangi bir kanıt göstermeseler de -belki de biraz haklılık payıyla- Salih Efendi'nin batılı tıp kaynaklarına Warner üzerinden ulaşmakta olduğu varsayımında da bulunurlar.

Kısaca özetlemek gerekirse, Salih bin Nasrullah muhtemelen Levinus Warner'e yabancı tıp kitapları getirtmiş ve kesinlikle bunları gayrimüslim tebaadan Nikolaos'a çevirtmişti. Salih'in özellikle Warner üzerinden İstanbul'daki kültür araçlarıyla tanışıklık kazanmış olması çok yüksek bir ihtimalse de, henüz belgelenmiş bir ilişki söz konusu değildir. Salih Efendi'nin kesinlikle tanıdığını düşünmemiz gereken kişiler ise, aşağıda göreceğimiz üzere, hekimbaşılığı döneminde hassa tabibleri arasına dahil edilen kimseler olmalıdır.

4. Salih Efendi'nin Profesyonel Çevresi

Ser-etibba-yı hassa olarak Salih bin Nasrullah'ın bütün Osmanlı tıp bürokrasisi içindeki en belirleyici konumda olduğuna değinmiştik. Bilindiği üzere Salih Efendi imparatorluk genelindeki darüşşifalarda ve saraylarda hizmet etmekte olan hekimleri atadığı gibi, bunlar içerisinden kimilerini *etibba-yı hassa* ve *etibba-yı Yahudiyân-ı hassa* cemaatlerine

---

vefat etmiş gibi durmaktadır. Sonrasında da İstanbul'da çalışmaya başlamış ve hem Ortodoks cemaat hem de genel olarak saray çevrelerinde nüfuzlu bir kimse olmuştur. Nihayetinde Nikolaos İeropais üzerine hem Yunan hem de Osmanlı kaynaklarına dayalı müstakil bir çalışmaya ihtiyaç vardır.

³² Arnoud Vrolijk, Jan Schmidt ve Karin Scheper, *Turcksche boucken: The Oriental collection of Levinus Warner, Dutch diplomat in seventeenth-century Istanbul*, Lecturis, Eindhoven 2013, ss. 103-107.

tayin etmekteydi.³³ Herhangi bir dönemde ataması yapılmış darüşşifa ve saray tabiplerini ismen saptamak, şüphesiz zor bir uğraştır. Ancak hassa tabiplerinin isimlerini, ödemelerini ve atamalarını kolaylıkla tespit etmek, Erhan Afyoncu'nun müşahere-horan defterlerinin künyelerini (ilgili sayfa numaralarıyla beraber) yıl yıl sıraladığı çalışması sayesinde mümkün olmuştur.³⁴ Aşağıda Salih bin Nasrullah'ın hekimbaşılık yaptığı on yıllık dönemde hassa tabibi olmuş kişiler üzerinden profesyonel çevresine ilişkin bir değerlendirme amaçlanmaktadır.³⁵ Öyle ki eğer Yıldız'ın sorguladığı “asıl araçlara” dair kanıt bulunacaksa,³⁶ Salih Efendi'nin istihdam ettiği kimseler arasında tercüme yapabilecek nitelikteki kişileri saptamak gerekir.

Öncelikle belirtmek gerekir ki Salih Efendi'nin başta tabib-i hassa ardından hekimbaşı olduğu 1660 yılında, hassa tabipleri on sekizi Müslüman, sekizi Yahudi olmak üzere toplam yirmi altı kişiden oluşmaktaydı.³⁷ Sultan İbrahim'in (h. 1640-48) saltanatından, yüzyıl sonuna kadar aşağı yukarı atmış yıl boyunca bu sayı hiç otuzu geçmemiştir.³⁸ Salih Efendi'nin hekimbaşılık yaptığı dokuz yıl boyunca ise on üçü Müslüman, üçü Yahudi olmak üzere toplam on altı yeni hekim bu yirmi-otuz personellik hassa tabipleri arasına girmiştir.³⁹

---

³³ Osmanlı tıp bürokrasisinin Yeni Çağ'da nasıl işlediğine dair Miri Shefer-Mossensohn, *Ottoman Medicine: Healing and Medical Institutions, 1500-1700*, Suny Press, New York 2009. Sayfa 198'de tedavi uygulanan darüşşifa ve sarayların listesi yer alır.

³⁴ Erhan Afyoncu, *Sahte Mesih: Osmanlı Belgeleri Işığında Dönmeliğin Kurucusu Sabatay Sevi ve Yahudiler*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2013, ss. 28-32. Afyoncu'nun sağladığı tablo sayesinde XVII. yüzyıl başından XIX. yüzyıl başına kadar hazineden müşahere alan bütün grupları sistematik olarak analiz etmek mümkündür.

³⁵ Çalışma kapsamında defterleri taradığım yıl aralığı, baba-oğul Köprülü iktidarını kapsayan 1657-1676 dönemidir. Başka bir deyişle Salih bin Nasrullah'ın hekimbaşılık senelerinden birkaç yıl öncesi ve sonrası da olası değişimleri tespit etmek amacıyla incelenmiştir. Genel olarak Köprülüler dönemi için bakınız: Cumhur Bekar, “The Rise of the Köprülü Household: The Transformation of Patronage in the Ottoman Empire in the Seventeenth Century,” *Turkish Historical Review* 11 (2020), 229-256.

³⁶ Yıldız, “A Strange Affliction from Abroad,” s. 235.

³⁷ BOA, KK.d 3405, f. 40b-41a, 47a.

³⁸ Afyoncu, *Sahte Mesih*, s. 30-1.

³⁹ Kaynaklar kronolojik olarak şu şekildedir: BOA, KK.d 3406, f. 41b-42a, 48a (H. 1071/M.1660-61); KK.d 3407, s. 85-6, 97; KK.d 3408, s. 73, 83; KK.d 3409, s. 91-2, 104; KK.d 3410, f. 54b, 60a; Maliyeden Müdevver (MAD.d) 5967, s. 102, 114; KK.d 3411, s. 101, 114; MAD.d 3772, s. 101-2, 115; MAD.d 1083, s. 106-7 [görüntü 54], s. 119; KK.d 3412, f. 47b-48a, 52b-53a (H. 1080/M. 1669-70).

Her şeyden önce üç yeni Yahudi hekimin hassa tabipleri (*etibba-yı Yahudiyan-ı hassa*) arasına alınması,⁴⁰ Baer'in bahsettiği katı Yahudi karşıtlığının pek de gerçekçi olmadığına işaret etmelidir. Zira Osmanlı idari kesiminin mevcut Yahudi hekimleri ihtidaya zorlaması söz konusu olsaydı, bu ocak altında yeni Yahudi hekim istihdam etmezdi. Keza bu süreçte *etibba-yı Yahudiyan-ı hassa* sisteminden çıkan tabiplerin üzerine ihtida ettiklerine dair bir ibare konmadığı gibi, bunlar arasından kimsenin listelerdeki Müslüman *etibba* cemaati tarafına geçtikleri de vaki değildir. Defterlerde sistemden çıkan Yahudiler ya görevlerinden azledilmiş ya da vefat etmiş kimselerdir. Baer'in *Risale-i Kürd Hatip* tartışmasına dönecek olursak da Yahudi hekimlerden herhangi birinin Sultan Mehmed'i tedavi etmeye (nabzını tutmaya) izni olup olmadığını bilmek mevcut durumda mümkün değildir; ancak, Salih'in hekimbaşı olduğu on yıllık süreçte *etibba-yı Yahudiyan-ı hassa* cemaati içinde hiç Moşe ben Rafael ya da herhangi bir Abravanel bulunmamaktadır. Bu konuya aşağıda tekrar değinilecektir.

Salih Efendi döneminde *etibba-yı hassa* grubuna dahil olan on üç Müslüman üyeye gelecek olursak: evvela bunlardan ikisinin tabip değil de müneccimbaşı olduğunu söylemek iktiza eder. Dönemin müneccimbaşısı Küfrî Hasan Çelebi'nin ölümünü (1660) müteakiben,⁴¹ Salih Efendi hemen ilk görev yılında bizzat arz vererek Müneccimek (Şekibi) Mehmed Efendi'yi 8 Ekim 1660'da müneccimbaşı olarak *etibba-yı hassa* cemaatine dahil etmiştir.⁴² Osmanlı bilim tarihi yazınında iyi tanınan bu figür, kendi çalışmalarından ziyade hamilik yaptığı Tezkireci Köse İbrahim Efendi üzerinden tanınır. Fransız matematikçi ve gökbilim uzmanı Noël Duret'nin (1590-1650) astronomi eserinden tercüme yapan Tezkireci Köse İbrahim, çevirisini yaptığı tabloları 1662 civarı Müneccimek Mehmed Efendi'ye gösterdiğinde karşılaştığı tepki başta soğuktur: *Frenklerin öyle fodulluğu* olduğunu ifade edip tercümeleri ilk etapta ciddiye almayan Müneccimek, tabloları Uluđ Bey'in zîciyle kıyaslayınca Tezkireci'ye hak (ve ihsan) vermiş, böylece *Secencel el-Eflak fi Gayet el-İdrak* isimli eserin

⁴⁰ BOA, KK.d 3409, s. 104 (1663-4 tarihli defter) ve KK.d 3412, 52b (1669-70 tarihli defter).

⁴¹ Salim Aydüz, "Osmanlı Devleti'nde Müneccimbaşılık Müessesesi," *Belleten* 70, sayı 257 (2006), 167-264, s. 185.

⁴² BOA, KK.d 3406, f. 42a: "İbtida-yı mevacib-i Mehmed Efendi, el-ma'ruf be Müneccimek, ser-münecciman-ı hassa, be-cemaat-i *etibba-yı hassa* ilhak-şude, fermude, ez-an sebeb ki der fenn-i nücüm mahir ve ehl-i fazl bûd, ba-'arz-ı Salih Efendi, ser-*etibba-yı Hassa* ve ber-muceb-i ruus-ı hümayun-ı Şâmizâde Mehmed Efendi, reisülküttab-ı Divan-ı 'Ali, el-vaki' fi 3 Safer 1071, fi yevm 40 akçe. Kanun üzere yalnız 40 akçe sadaka buyrulmuştur."

hazırlanmasına dolaylı olarak katkı sağlamıştır.⁴³ Bir başka deyişle, Salih bin Nasrullah'ın istihdam ettiği Müneccimek'in, Batı kaynaklı bilimsel metin çevirebilecek maharetle bir tanıdığı (Tezkireci Köse İbrahim) vardır. Müneccimek üzerinden Salih Efendi'nin de Tezkireci İbrahim'i tanıyorsa olması muhtemeldir.

Müneccimek Mehmed Efendi'nin vefatı üzerine, Osmanlı tarih yazarlarının şöhretli şahsiyetlerinden Ahmed bin Lütfullah (1631-1702), yani *Camiü'd-düvel (Sahai'fü'l-Ahbar)* yazarı Ahmed Dede Efendi müneccimbaşı olarak *etibba-yı hassa* cemaatine dahil olmuştur. Defter kaydı, 9 Kasım 1667'de Salih Efendi'nin arzıyla Ahmed Dede'nin istihdamına işaret eder.⁴⁴ Zaten hakkında yazılan ansiklopedi maddesine göre Ahmed Dede, bu makama gelmeden önce Salih bin Nasrullah'tan tıp, makamındaki selefi Müneccimek Mehmed'den de matematik ve astronomi dersleri almıştır. Pek çok ilim dalında çalışması olan Ahmed Dede'nin tıp eserleri de bulunmaktadır.⁴⁵

Salih Efendi'nin *hasa* tabipleri arasına dahil ettiği diğer on bir isim, müneccimbashılar kadar tanınmış kişiler değildir. Ancak aralarında, *etibba-yı hassa* cemaati ismine mutabık şekilde salt Müslüman ve tabip profilin dışına çıktığı düşünülebilecek kişiler yer almaktadır. Bu sebepten mevzubahis on bir ismi iki grup altında tek tek incelemek faydalı olacaktır. İlk gruptakiler, Yahya,⁴⁶ Abdülatif,⁴⁷ Mahmud veled-i Mehmed,⁴⁸ Ahmed Halife, Mustafa Efendi⁴⁹ ve Mustafa veled-i Mehmed'dir.⁵⁰

⁴³ Küçük, *Science without Leisure*, ss. 237-40. Tezkireci Zigetvarlı Köse İbrahim'e, Ekmeleddin İhsanoğlu'nun muhtelif eserlerinde denk gelmek mümkündür; mesela, İhsanoğlu, "Batı Bilimi ve Osmanlı Dünyası," s. 731.

⁴⁴ BOA, MAD.d 3772, s. 101: "İbtida-yı Mevacib-i Ahmed Efendi, ser-müneccimin, ki be-cemaat-i etibba-yı hassa ilhak-şude, fermude, becayış-i Mevlana Mehmed Efendi ser-münecciman ki fevt-şude, ba-'arz-ı Mevlana Salih Efendi, ser-etibba-yı hassa, ber-muceb-i ruus-ı hümayun-ı Mustafa Efendi, kaymakam-ı reistü'l-küttab-ı divan-ı ali, el-vaki, fi 22 CA 1078, fi yevm 40 akçe. Yalnız 40 akçe ile sadaka buyruldu." Küçük, *Science without Leisure*, s. 104'te yazar, Ahmed Dede "started in 1669 with two very highly ranked 60-akçe-professorships" derken Abdurrahman Abdi Paşa'ya (*Vekayi-name*) referans veremekteyse de şahsen ben Abdi Paşa'da öyle bir bilgiye tesadüf edemedim.

⁴⁵ Ahmet Ağırakça, "Müneccimbaşı, Ahmed Dede (ö. 1113/1702)," *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 32, İstanbul 2006, ss. 4-6.

⁴⁶ BOA, KK.d 3406, f. 42a.

⁴⁷ BOA, KK.d 3408, s. 73.

⁴⁸ BOA, KK.d 3409, s. 91-2.

⁴⁹ BOA, MAD.d 3772, s. 101-2.

⁵⁰ BOA, KK.d 3412, f. 48a.

Bu isimler arasında en ilginçinin Yahya olduğunu belirtmek gerekir: Salih bin Nasrullah'ın göreve geldiği ilk sene atamasını yaptığı Yahya günlük 20 akçe ile göreve başlamış,⁵¹ ancak çabucak terakki almış ve günlük geliri artmıştır. Mart 1664 tarihinde gelirine ekleme yapılarak 40 akçeye çıktığı vakit, bu zammın açıklamasında “Yahya veled-i Salih Efendi” ifadesi yer almaktadır.⁵² Literatürde, Salih bin Nasrullah'ın oğlu Yahya'nın bu yıl (1664) yevmi 40 akçe aldığı ancak medrese hocalığı yaptığı yerleşmiş bilgidir: 20 yıl medrese hocalığı ardından, 1683'te İstanbul kadılığına yükselen Yahya daha sonra kazaskerlik de yapacaktır.⁵³ Müşahere-horan defterlerinde Salih Efendi'nin oğlu Yahya'nın medrese hocalığı yaptığına dair bir işaret bulunmuyorsa da defter serisini incelemeye devam ettiğimizde bu Yahya 1675 yılında “Halep Kadılığı”na atanarak yargı sistemine girecektir.⁵⁴ Literatürde sabit olduğu şekliyle Salih'in oğlu olan müderris Yahya'nın, müşahere-horan defterindeki Yahya ile aynı olması, ya eldeki verilerden birinin hatalı olduğuna ya da Yahya'nın müderrislik ve hassa tabibliğini aynı anda yürüttüğüne işaret eder.⁵⁵

Müslüman hassa tabipleri içerisinde ikinci grubu, yani salt Müslüman ve tabip profiline doğrudan mutabık olmadığını vurgulamaya çalıştığım kişileri, mühtediler teşkil etmektedir. İsmen saymak gerekirse, bunlar nev-Müslim Mehmed Çelebi,⁵⁶ Abdullah nev-Müslim,⁵⁷ Mehmed nev-Müslim,⁵⁸ İbrahim nev-Müslim⁵⁹ ve belki de en ilginç olan Ali Abdullah Tercüman'dır.⁶⁰ Nev-Müslim olarak kaydedilen dört kişinin hepsinde atanma sebepleri, padişahın huzurunda ihtida etmiş olmaları şeklinde

⁵¹ BOA, KK.d 3406, f. 42a: Atama tarihi 24 Ocak 1661'dir.

⁵² BOA, KK.d 3409, s. 104: “Minha dade ber v[ech-i] terakki be Yahya veled-i Salih Efendi, ba-tezkire, fi 24 Ş[aban] sene [10]74, yevmi 5 akçe.”

⁵³ Küçük, *Science without Leisure*, s. 105. Küçük, kaynak olarak Şeyhi Mehmed Efendi'nin *Vekayi'ül-Fuzela*'sını kullanmaktadır.

⁵⁴ BOA, KK.d 3417, s. 45: “Yahya, tabib-i Hassa, yem 60 akçe. Refte: kadı-ı Haleb şude ...” Ayrıca, Yahya'nın mahlul kalan kadrosunu başkasıyla doldurmak için Hayatizade'nin sunduğu arz için, Coşkun Yılmaz ve Necdet Yılmaz (ed.), *Osmanlılarda Sağlık (Health in the Ottomans) II*, Biforma, İstanbul 2006, s. 182 (Belge no 456: BOA, Cevdet, Sıhhiye, 66).

⁵⁵ Salih bin Nasrullah'ın ve haliyle oğlu Yahya'nın Halep'ten geldiklerini düşünürsek, Yahya'nın vatanında kadılığa başlaması manidardır.

⁵⁶ BOA, KK.d 3409, s. 92 [18 Ş 1074/16 Mart 1664].

⁵⁷ BOA, MAD.d 5967, s. 102 [5 M 1076/18 Temmuz 1665].

⁵⁸ BOA, KK.d 3411, s. 101 [7 Ş 1077/2 Şubat 1667].

⁵⁹ BOA, MAD.d 1083, s. 106-7 [görüntü 54] [14 S 1079/24 Temmuz 1668].

⁶⁰ BOA, MAD.d 1083, s. 106-7 [görüntü 54] [5 S 1079/15 Temmuz 1668]. Ali Abdullah 1671 yılında vefat ederek sistemden çıkacaktır, BOA, KK.d 3414, s. 103.

kaydedilmiştir. Zaten mühtedilerden ikisinin Mehmed adını alması da sultanın ismini seçmeleriyle ilişkili olabilir. Bu gruptaki beş karakterden Ali Abdullah Tercüman'da böyle bir *nev-Müslim* ibaresi yer almaz; ancak gerek baba adının Abdullah şeklinde geçmesi gerekse tercüme yapmasından ötürü kendisinin de (atanma tarihinden çok önce İslam'a geçmiş olan bir) mühtedi olması kuvvetle muhtemeldir.⁶¹

Nev-Müslim tabipler ve Tercüman Ali Abdullah, nihayetinde Salih bin Nasrullah'ın profesyonel çevresinde yer alıp tercüme faaliyetine yardım sağlamış olabilir. Pek tabi her nev-Müslim ibaresi taşıyan kişinin bir Batı dili bildiğini varsaymak hatalı olacaksa da Ali Abdullah'ın isminden belli olduğu üzere bir şeyler tercüme etmekle uğraşmış olması söz konusudur. Yukarıda bahsi geçen Nikolaos'la birlikte düşünüldüğünde, Salih bin Nasrullah'ın etrafında en az iki tercümanın yer aldığını söyleyebiliriz.

Toparlamak gerekirse Salih bin Nasrullah, Nikolaos isimli bir gayrimüslime çeviri yaptırdığı gibi, XVII. yüzyıl Osmanlı kültür dünyasını renklendiren Müneccimek Mehmed ve Ahmed Dede gibi kimselere de amirlik yapmıştı. Bununla birlikte, onun döneminde hassa tabipleri cemaatine dahil edilen on bir tabibin neredeyse yarısı mühtedir. “Tercüman” sıfatlı Ali Abdullah'ın Salih Efendi için herhangi bir tıp eseri çevirip çevirmediğini şimdilik bilemesek de çalışmanın girişinde sorulan “Salih'in nüfuzu altında çeviri yapması muhtemel başka kimse olup olmadığı” sualine olumlu cevap vermemizi mümkün kılar. Yine de Hayatizade'nin bu grup içinde yer alıp almadığı bir soru işareti olarak kalmaktadır.

5. Hekimbaşılığın Hayatizade Mustafa Feyzi'ye Geçişi

Ser-etibba-yı hassa Salih bin Nasrullah'ın 1669 yazının son gününde vefat ettiğine ve Hayatizade'nin kendisinin ardılı olduğuna değinmiştik. Bu noktada Baer'in iddialarının sıhhatini kontrol etmek için müşahere-horan defterleri üzerinden bir tahlil daha yapmak gerekmektedir. Lakin öncelikle, Hayatizade ile Salih bin Nasrullah arasındaki ilişkinin niteliğini kestirmenin eldeki verilerle mümkün olmadığını söylemeliyiz. Pekala

---

⁶¹ İyi bildiği üzere bu Ali'nin göreve başladığıyla aynı yıl (1668) Osmanlı divanı için tercüme yapmaya başladığı malum bir diğer mühtedinin, yani Ali (Ufkî) Bey'in adı da “Ali (bin) Abdullah el-Efrençî” olarak geçer, Judith I. Haug, *Ottoman and European Music in 'Alî Ufû'kî's Compendium, MS Turc 292: Analysis, Interpretation, Cultural Context*, Readbox, Münster 2019, ss. 25, 38, 43. Tesadüf bu ki Haug, Ali Ufkî'nin yazmalarında mucib-i hayret şekilde (Avrupalı Rönesans tıp yazarlarının mirasını da muhtevi) bir tıbbi bilgi envanteri yer aldığını belirtir ve zamanında Osman Şevki Uludağ'ın neden “tabib Ali Ufkî” tabirini kullandığını sorgular, J.I. Haug, “Medical Knowledge in 'Alî Ufû'kî's Musical Notebook (Mid-17th Century),” *Intellectual History of the Islamicate World* 6 (2018), 117-143. Uludağ'a yapılan atıf sayfa 122'dedir.

1655-1670 arası İmparatorluğun büyük şehirlerindeki bütün saray ve darüşşifaların personelini isim isim ortaya çıkarmak gibi yorucu bir işin altına girmeden, aradaki bağı tespit etmek zordur.

Yine de yukarıda kullandığımız müşahere-horan defterleri serisine baktığımızda Şu ilginç veriyle karşılaşırız: Salih bin Nasrullah'ın hassa tabibi olarak atandığı 1660 yılı martından bir ay kadar sonra dönemin hekimbaşı Hammalzade Mehmed Efendi, "Hayatioğlu" isimli birini *etibba-yı Yahudiyân-ı hassa* cemaatine dahil etmiştir. Ancak sürpriz bir şekilde daha aynı yıl, herhangi bir tarih ve sebep belirtmeden Hayatioğlu'nun üstü çizilmiş, yani cemaatten *ref* edilmiştir.⁶² Bu noktada uzun erimli bir değerlendirme yapmak gerekirse, Hayatioğlu akabinde gelen dokuz kûsur yıl boyunca, yani Salih bin Nasrullah'ın vefatına kadar, ne Müslüman ne de Yahudi hassa hekimleri listesinde yer almayacaktır. Bu durum onun 1660'lar boyunca Osmanlı darüşşifalarında ya da saraylarında çalışmakta olduğu ihtimalini ortadan kaldırmaz; ancak, Hayatizade kesinlikle hassa hekimleri arasında değildir. Kendisi, 1669 yılında Salih Efendi'nin vefatını takiben, hiç hassa hekimliği yapmamış biri olarak *ser-etibba-yı hassa* tayin edilir.

Hayatizade'nin hekimbaşı yapıldığı âna daha yakından bakmak bu açıdan önemlidir: Salih bin Nasrullah'ın 31 Ağustos'ta vefat ettiği sırada saray ahalişi zikredildiği üzere Larissa'dadır. Mustafa Feyzi, İstanbul'dan çağrılmış ve Salih bin Nasrullah'ın ölümünden 18 gün sonra Osmanlı idaresinin yanına gelerek hekimbaşı olacaktır. Ancak, arada geçen vakitte, Osmanlı idaresi "ba-hatt-ı hümayun" notuyla 9 Eylül'de ser-cerrah Nuh Efendi'yi *etibba-yı hassa* cemaatine dahil etmiştir.⁶³ Bir teveçih kaydından öğrendiğimize göre o dönemde vefat eden Ser-cerrah Mehmed yerine atanan Nuh Efendi, selefinden farklı olarak cerrahbaşılıkla birlikte hassa tabibliğini de elde etmiştir.⁶⁴ Konumuzla pek alakası yok gibi gözükse de bu Nuh Efendi'nin, XVIII. yüzyıl Osmanlı siyasi tarihine damgasını vuracak Ali Paşa'ya, Hekimoğlu lakabını kazandıran kişi olduğunu hatırlatmak icap eder: tafsilata inmek gerekirse, Hekimoğlu Ali Paşa'nın babası Nuh Efendi, Osmanlı kuşatması öncesinde Girit'te doğmuş ve

⁶² BOA, KK.d 3405, f. 47a [4 Ő 1070/15 Nisan 1660].

⁶³ BOA, KK.d 3412, f. 47b [12 R 1080/9 Eylül 1669].

⁶⁴ BOA, Ruus Kalemi defterleri [A.RSK.d] 1537, [imaj 7] s. 10/sütun 41: "Bundan akdem fevt olan Cerrahbaşı Hacı Mehmed'in 'ulufesinden hâlâ cerrahbaşı olan Nuh'a hatt-ı hümayun-ı sa'adet-makrun mucebince 50 akçe verilmek, fi 12 R [10]80 - Ba-hatt-ı hümayun."

Padova'da eğitim görmüş bir başka mühtedir.⁶⁵ Yani Nuh Efendi, Yeni Çağ Osmanlı tıp sistemi içerisinde çalışan ve Salih bin Nasrullah döneminde cerrahlık ya da tabiplik yapmış olması kuvvetle muhtemel bir başka kozmopolit figürdür.

Hayatizade'ye geri dönersek, Salih bin Nasrullah'ın ölümünden on sekiz, Nuh Efendi'nin hassa tabibi olmasından 9 gün sonra Hayatizade'nin hekimbaşı olduğunu yineleyelim. Aslında defter serisindeki ilgili kısımda, Hayatizade Mustafa Feyzi'nin *ser-etibba-yı hassa* olarak iptida kaydı yoktur. Hayatizade'nin hekimbaşı olduğu, ancak Salih Efendi'nin ödeme girdisi üstüne "müteveffa" keşidesi çekilip, yanına 18 Eylül 1669'da "becayış-i Mustafa Efendi" notunun eklenmesiyle anlaşılmaktadır.⁶⁶ Sonraki yıllarda gelen defterlerdeyse normal uygulamaya mutabık şekilde liste başına adı hep "Mustafa Efendi" yazılacak, yaptığı atamalarda ise *hekimbaşı Feyzî Mustafa Efendi arzıyla* ifadesi kullanılacaktır. Hayatizade Mustafa Feyzi'nin hassa hekimi olmadan hekimbaşı oluşunu Baer'in argümanları açısından da incelemek gerekir: hassa hekimi listelerinde ne Müslüman ne de Yahudi olarak yer almayan bir Hayatizade, zaten sultanın nabzını tutar konumda değildir. Dolayısıyla Baer'in iddia ettiği şekilde, Hayatizade'nin ihtida etmediği takdirde sultana erişiminin engellenmesi söz konusu olamaz; çünkü zaten hassa hekimi olmadığından ötürü sultana

⁶⁵ Küçük, *Science without Leisure*, ss. 52, 104. Küçük'ün verdiği "[h]e was made chief surgeon upon circumcising the sultan's sons in 1673" bilgisi, burada ve literatürde yeni ortaya çıkan veri müvacehesinde şüpheli gözükmektedir. Hekimoğlu'nun babası Nuh Efendi'nin ihtidadan önce Hristiyan mı yoksa Yahudi mi olduğu net değildir. Ancak yakın zamanlı bir çalışma da Yahudi olduğu görüşünü savunur, bkz: Mehmet Yılmaz Akbulut, *Hekimoğlu Ali Paşa: Paşalar Çağının Şeyhülvüzerası*, Timaş Akademi, İstanbul 2022. Akbulut, 1667 tarihli bir belgede (BOA, İE. SH. 44) zam talep eden harem-i hümayun tabibi Nuh'un, aslında hiçbir destekleyici kanıt olmadan bu Nuh (bin Abdülmennan) olduğu varsayımında bulunur. Şahsen, 1669 yılında Nuh'un (bin Abdülmennan) henüz bir hekimbaşı tayin edilmeden evvel *hatt-ı hümayun* ile -yani saltanat desteğiyle- hassa hekimi atanmış olmasının, Akbulut'un varsayımını desteklediğini düşünüyorum. Nuh'un kimliğini tespit metoduna dair tartışmanın da yer aldığı tanıtım yazısı ve cevap metni için bakınız, Engin Çetin, "Kitap Tanıtımı. Hekimoğlu Ali Paşa: Paşalar Çağının Şeyhülvüzerası (Mehmet Yılmaz AKBULUT)," *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 78 (2023), 511-521 ve Mehmet Yılmaz Akbulut, "Kitap Tanıtımı. Dr. Engin Çetin'in Hekimoğlu Ali Paşa, Paşalar Çağının Şeyhülvüzerası Başlıklı Kitap İçin Yazdığı Değerlendirme Yazısına Kitabın Müellifinin Cevabı," *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 79 (2024), 360-366. Konudan bağımsız olarak, Nuh'un hangi şartlar altında cerrahbaşılığa yükseldiğini bilemesek de, cerrahlar bu dönemde saray esnafı olarak görüldüğünden *ehl-i hiref* defterlerinde detaylı bir tarama yaptıktan sonra tekrar Nuh Efendi'ye dair tahmin yapılabilir. Sakine Akcan Ekici, *17. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Ehl-i Hiref-i Hâssa teşkilatı birimleri ve yapısal özellikleri*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2018, ss. 134-137.

⁶⁶ BOA, KK.d 3412, f. 47b [21 R 1080].

(en azından bürokratik evrak izinden anlayabildiğimiz kadarıyla) düzenli olarak erişimi yoktur. Ayrıca, yukarıda yazılanları tekrarlamak pahasına eklemek gerekir ki Salih bin Nasrullah'ın görev süresi boyunca üç yeni Yahudi'yi *ser-etibba-yı hassa* cemaatinde istihdam ettiği çerçevede, Hayatizade'nin Yahudiliği zaten hassa tabibi olmasına engel teşkil etmiyordu. Muhtemelen Hayatizade'nin Yahudi kimliğinin bir şeylere mani olduğu durum, hekimbaşılığa yükselmesiydi.⁶⁷

Hekimbaşılığın Salih Efendi'nin Mustafa Feyzi'ye geçtiğini öğrendiğimiz müşahere-horan defterindeki bu değişiklik kaydının üzerinde ilginç bir işlem daha yer alır: Salih bin Nasrullah'ın yevmi 100 akçelik maaşı olduğu gibi Mustafa Feyzi'ye aktarılmamış, 20 akçesi kesilerek bir "Nikola zımmi"ye verilmiştir.⁶⁸ Aynı defterin *etibba-yı Yahudiyân-ı hassa* kısmına gittiğimizde ise bu atamaya dair daha detaylı bilgiye, yani şu iptida kaydına rastlarız: "Nikola zımmî ... ez-gayr-ı millet."⁶⁹ İsminden zaten aşikar görülmekle beraber, Nikola'nın zımmi olup *ez-gayr-ı millet*, yani Yahudi milleti dışından olması, Hristiyan kimliğini ifade etse gerektir. Defterlerde Nikola'yı kronolojik olarak takip ettiğimizde ise kendisinin *etibba-yı Yahudiyân-ı hassa* cemaati altında 1684'e kadar ödeme aldığı görülmektedir.⁷⁰ Başka bir deyişle Natalia Bachour'un tespit etmeye çalıştığı Hristiyan Nikola, Salih bin Nasrullah'ın hayatı sırasında değil, vefatından hemen sonra "hasa tabibi" olmuştur. Dahası, yukarıda değinildiği gibi 1681 yılında çalışmalarından birinde kendine hassa tabibi derken sahiden de bu görevini devam ettirmektedir.⁷¹ Eğer bu Nikola Yunan tarihyazımının işaret ettiği Nikolaos Ieropais ise, kendisinin 1703'te değil de ancak 1684'e kadar hassa hekimi olduğunu ifade edebiliriz.

⁶⁷ Hayatizade'nin ne zaman İslam'a geçtiğini bilemediğimizden, burada açıkça hekimbaşılık makamını elde etmek için ihtida etmiş olduğu iddiasında bulunmuyorum. Ancak Kürd Hatib'in ihtidaya zorlama hikayesi doğruysa, müşahere-horan defterleri bunun ancak Osmanlı sağlık bürokrasisi hiyerarşisinin en yüksek makamı (hekimbaşılık) için olabileceğine işaret etmektedir.

⁶⁸ BOA, KK.d 3412, f. 47b [21 R 1080]. Bakınız, EK I.

⁶⁹ BOA, KK.d 3412, f. 53b [21 R 1080].

⁷⁰ BOA, KK.d 3424, s. 100: Nikola'nın yeri enderundan Kilârî Mustafa'ya verilmiştir [14 R 1095/31 Mart 1684].

⁷¹ Natalia Bachour, aslında Yılmaz & Yılmaz, *Osmanlılarda Sağlık II*, s. 166'daki BOA, MAD.d 3772'den (M. 1667-68) alınıp tam dökümü verilen Müslüman tabipler maaş listesini görmüş ve burada herhangi bir Nikolaos bulamadığını ifade etmiştir (Bachour, *Oswaldus Crollius und Daniel Sennert*, s. 76, dn 215). Halbuki arşivdeki seride iki sıra sonraki defterin (BOA, KK.d 3412 [M. 1669-70]) Yahudi tabipler listesini tetkik etse aradığı cevabı bulabilecekti.

Salih bin Nasrullah'ın bıraktığı tesiri gözlemleyebilmek açısından, Mustafa Feyzi'nin hekimbaşı olarak ilk birkaç yılını irdelemek faydalı olacaktır. Mustafa Feyzi'nin ilk ataması, 26 Nisan 1670 tarihinde Ahmed Ebulesad isimli bir tabiptir.⁷² Ahmed Ebulesad bu tarihten yaklaşık yirmi yıl kadar sonra, Salih bin Nasrullah'ın oğlu Yahya'nın ricası üzerine Salih'in yarım kalmış notlarını toplayacaktır.⁷³ İşte Salih bin Nasrullah'ın meşhur Arapça eseri *Gāyat al-itkân fi tedbîr badan al-insân*, Mustafa Feyzi'nin hassa tabibi yaptığı Ahmed Ebulesad tarafından derlenip tamamlanmıştır.⁷⁴

Hayatizade Mustafa'nın ileriki yıllarda atamasını yaptığı bir diğer mühim isim, 1673 yılında hassa tabibi olan Süleyman İbrahim'dir.⁷⁵ Hayatizade Damadı olarak da bilinen Süleyman İbrahim, Salih bin Nasrullah'ın bir diğer yarım kalan işini, yukarıda bahsi geçen 1681 tarihli *Tarcatat al-Akrabādîn al-Cadîd*'i Nikola'nın yardımıyla tamamlayacaktır.⁷⁶ Yani Salih bin Nasrullah için tercümeleyen Nikola[os] *zımmi*, bu uğraşına Hayatizade'nin altında çalışmaya başladıktan sonra da devam etmiş, hatta Hayatizade'nin astı ve damadı olan Süleyman İbrahim ile birlikte Salih'in projelerinden bir diğerini tamamlamıştır denebilir.

Salih bin Nasrullah ile Hayatizade arasındaki mesleki yahut sosyal ilişkiyi henüz net olarak belirleyemsek de, Salih'in başlattığı çeviri projelerini Hayatizade'nin ekibinin tamamladığını söyleyebiliriz. Bu konunun daha detaylı analizleri gerektirdiği şüphesizdir. Ancak, bu hususta, Hayatizade ile ilgili Osmanlı tarih yazımının yeterince vurgulamadığını düşündüğüm bir noktayı ele almak istiyorum.

Hayatizade Mustafa Feyzi yaklaşık yirmi iki yıl sürdürdüğü hekimbaşılık görevinden, dönemin sultanı II. Süleyman'ın 1691 yılında vefatı sonrasında alınmıştır. Hekimbaşılık kurumunda standart uygulama zaten her sultan vefatının ardından hekimbaşının görevden alınması olmakla

⁷² BOA, KK.d 3412, f. 48a [5 Z 1080]

⁷³ Yahya bu dönemde kazaskerlik yaptığından dolayı yoğun olduğunu belirtip Ebulesad'dan bu işi yapmasını rica ettiğine göre, 1690-1695 yılları arasında çalışmaya başlanmış olmalıdır.

⁷⁴ Bachour, *Oswaldus Crollius und Daniel Sennert*, ss. 42, 90.

⁷⁵ BOA, MAD.d 6010, s. 89 [12 R 1084/27 Temmuz 1673].

⁷⁶ Bachour, *Oswaldus Crollius und Daniel Sennert*, ss. 73-5. Ayrıca bakınız, Esra Aksoy ve Elif Akdin Önder, "Yabancı ve yerli kaynakların kesişiminde Tıbb-ı Cedid literatürü," E. Gültekin (ed.), *Türk-İslam Tıp Tarihi Araştırmalarında Kaynaklar*, Ankara, Türkiye Klinikleri, 2024, 53-8, s. 55.

beraber,⁷⁷ Hayatizade'nin II. Süleyman'a yanlış bir perhiz uygulattığı için vefatına sebebiyet verdiği iddaları, normalden daha sert bir muameleyle karşılaşmasına yol açmıştır. Zira Hayatizade sadece azledilmekle kalmamış, bir de Yedikule'de hapsedilmiş ve 1692 yılında vefat etmiştir. Bir anlatıya göre Hayatizade'nin karşılaştığı bu sert tavır, Sultan II. Süleyman'ın ölmeden önce bırakmış olduğu bir vasiyete atfedilir: II. Süleyman, yakalandığı hastalıktan kurtulmayı başaramazsa Hayatizade'den intikamının alınmasını istemiştir. Anlatıda bu kısma eklenen “imansız adam tövbe olmaz, Yahudi imana gelmez” şeklindeki mısra, sultanın vefatı sonrasında Hayatizade aleyhinde halk arasında popülerleşen bir söyleniş olsa gerektir.⁷⁸

Hayatizade Mustafa Fezzi'nin kendinden sonra uzun süre ilmiye sınıfında muhkem yer edinmiş, hatta kimisi şeyhülislamlık makamına kadar yükselmiş bir aile bıraktığını düşünürsek,⁷⁹ bu gizli Yahudilik ithamı biraz sorunlu görünmektedir. Sıklıkla referans verilen Silahdar Tarihi, Hayatizade'nin görevden alınması sürecindeki kripto-Yahudilik ithamlarını daha detaylı (oruç ve namazı bırakması, Yahudilerle görüşmesi, kibirli davranması) sıraladıktan sonra, bu iddiaların kimden geldiğine değinerek şu ilginç malumatı verir: ulema ekabirinden bir grup (*hükemâ-yı İslâm ve vücûh-ı mevâlî-i izâm*) Hayatizade'yi şikayet etmek için şeyhülislama gitmişlerdir ki aralarında “ale'l-husûs Rûm-ili Kâdı-askeri Hekîmzâde Yahyâ Efendi” ön plana çıkmaktadır.⁸⁰ Özetle Hayatizade'nin görevden alınması için en çok bastıran kişi, Salih bin Nasrullah'ın oğlu Yahya'dan başkası değildir.⁸¹

⁷⁷ Tuncay Zorlu, “Süleymaniye Tıp Medresesi I,” *Osmanlı Bilimi Araştırmaları (Studies in Ottoman Science)* 3, sy. 2 (2002 Haziran), 79-124, s. 113.

⁷⁸ Üsküdarî Abdullah Efendi, *Vâkı'ât-ı Rûz-merre*, c. I, haz. Muzaffer Doğan, Ankara, TÜBA, 2017, s. 287: “Merd-i mülhid tevbekâr olmaz, cühûd imâna gelmez”. Bu referansa dikkatimi çeken Doç. Dr. Ömer Gezer'e (Hacettepe Üni) teşekkür ederim.

⁷⁹ Cengiz Şişman, “Hayatizade Mustafa Efendi (Moshe ben Rafael Abravanel), the Physician-in-Chief of the Ottoman Palace: Marrano Legacy, Ottoman Medicine and the Sabbatean Movement,” Cengiz Şişman (ed.) *Transcending Diaspora: Studies on Sabbateanism and Dönmes*, Libra, İstanbul 2016, 57-93, s. 87.

⁸⁰ Nazire Karaçay Türkal, *Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, Zeyl-i Fezleke (1065-22 Ca. 1106/1654-7 Şubat 1695)*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2012, s. 1366.

⁸¹ Türkal, *Silahdâr Fındıklılı Mehmed Ağa*, s. 1587'de bu Hekim Yahya Efendi'nin 1695 yılında vatanı olan Haleb'e sürüldüğü not edilmiştir: “Sadr-ı Rûm-ı sâbık Hekîm Yahya Efendi silası olan Haleb'e nefy olundılar.” Gördüğüm kadarıyla Hekimbaşzade Yahya'nın Salih bin Nasrullah'ın oğlu olması gibi önemli bir noktayı vurgulayan tek isim Harun Küçük olmuştur, bkz: Küçük, *Science without Leisure*, s. 97.

Hayatizade'nin ihtidadan sonra gizliden gizliye Yahudiliğini devam ettirip ettirmediğini bilemeyeceğiz. Dahası, eğer durum bu idiyse bile “Yahudi hassa tabipleri” adında bir saray grubu bulunduran Osmanlı idari yapısında, herhalde Yahudi olmak kabahat olmasa gerektir. Ancak, şayet Hayatizade gizlice Yahudiliğini devam ettirdiyse, muhtemelen hekimbaşılık makamının Müslümanlar tarafından tasarruf edilmesi şeklindeki uygulamayı bozuyordu ki itiraz edilen nokta bu olabilirdi. Öte yandan, 1691 yılındaki manzaraya bir de şu açıdan bakılabilir: Hekimbaşılık makamını yirmi yıldan fazla elinde tutmuş ve iki sultan hükmü görmüş bir tabip, üçüncü sultanın devrinde de statüsünü koruyacak gibi gözükmektedir.⁸² Yani sağlık hiyerarşisinin en üstündeki makam kitlenmiş görünmektedir.⁸³ Bu duruma itiraz edip Hayatizade Mustafa Feyzi'yi azlettirenlerin başını çeken şahıs, Hayatizade'nin hassa hekimi olmadığı dokuz yıl boyunca *ser-etibba-yı hassa* olan Salih bin Nasrullah'ın oğludur. Başka bir deyişle herhangi bir dini önyargıdan ziyade profesyoneller arası bir rekabet üzerine odaklanarak Hayatizade'nin akıbetini düşünmek daha makul gözükmektedir.

Sonuç

Gerek Salih bin Nasrullah'ın gerekse Hayatizade Mustafa Feyzi'nin etrafında kimlerin yer aldığına bakmak, öyle gözüküyor ki Yeni Çağ Osmanlı entelektüel yaşamını etraflıca anlamak için elzendir. Genel bir değerlendirmeye geçmeden önce, Salih Efendi'nin etrafında yer alan kültürel araçların (Nikola[os], Ali Abdullah Tercüman veya Nuh Efendi) aslında Hayatizade döneminde de saray merkezli konumlarını devam ettirdiklerini düşünmek gerekir. Başka bir deyişle, Bachour'un Salih bin Nasrullah'a yaptığı şekilde, belki de Hayatizade'ye atfedilen çeviri eserlerde de araya girmiş olması muhtemel farklı seslere kulak kabartmak gerekir.⁸⁴

Salih Efendi'nin kendi çevresine gelecek olursak, mevcut çalışmanın birkaç soruya kısmen de olsa cevap verdiğini düşünüyorum. Öncelikle

---

⁸² Silahdar'ın anlatımına kulak vermeye devam edecek olursak, Hayatizade'nin azli talep edildiğinde yeni sultan II. Ahmed'in ilk tepkisi Hayatizade'nin herhangi bir ihaneti olmadığını kesinlikle bildiği olmuştur. Lakin şeyhülislamlığın da azli uygun gördüğünü öğrenince, sultan görüşünü diretememiş ve Hayatizade görevinden alınmıştır, Türkal, *Silahdâr Fındıklılı Mehmed Ağa*, s. 1366.

⁸³ Küçük'ün belirttiği üzere Hayatizade Mustafa'nın “non-scholastic” geçmişinden ötürü “gerçek ulema” tarafından sevilmeyen biri olarak en tepede yer tuttuğunu vurgulamak da elzendir, Küçük, *Science without Leisure*, ss. 96-7.

⁸⁴ Bu konuda ilk şüpheli yaklaşımı Adıvar sergilemiştir, bkz: A. Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1982, s. 134.

Salih bin Nasrullah'ın etrafında gerek nev-Müslim kimselerin olması, gerekse Ali Abdullah gibi isminde açıkça "tercüman" sıfatını taşıyan bir kimsenin yer alması, Salih'in çevresinin kültürel açıdan ne derece renkli olduğunu gösterir. En azından Salih'in yakınında daha önce bilinen Nikolaos'un yanı sıra, müşahere-horan defterlerinde bir de Tercüman Ali'nin var olduğunu fark ediyoruz. Çalışmanın başında sorulan bir diğer soru da Nikolaos'un kimliğiydi. Kendisinin Nikolaos İeropais olması pek muhtemel gözükmele beraber, daha net bir kanaate ulaşmak için Yunan tarihyazımıyla beraber Osmanlı kaynaklarını mukayese edecek daha kapsamlı tetkikler gerekir. An itibarıyla en azından şunu söyleyebiliriz ki Salih bin Nasrullah'ın çevirilerini yapan Nikolaos, ancak hamisi Salih vefat ettikten sonra ve ondan mahlul kalan ulufenin bir kısmını alarak hassa tabipleri arasına girmiştir. 1681 yılında kendisine "hasa tabibi" diyen Nikolaos, gerçekten de *etibba-yı Yahudiyan-ı hasa* cemaatine mensup bir Hristiyan hekimdir.

Salih bin Nasrullah'a dair altı çizilebilecek bir diğer husus, aslında iyi bilinen kendi çalışmalarıyla beraber, Osmanlı kültür dünyasına katkı sağlayacak pek çok kimseyle ilintili olmasıdır. Nikola'ya yaptırdığı tıp çevirileri ve Levinus Warner'le bağlantılı olduğu zaten bilinen gerçeklerdir. Ancak burada gerek Ahmed Dede Efendi'nin gerek Tezkireci Köse İbrahim'a hamilik yapmış Müneccimek Mehmed Efendi'nin de Salih Efendi'yle bağına dikkat çekilmiştir. Yani sadece tıp değil, tarih ve astronomi gibi sair alanlarda da XVII. yüzyılda üretilen pek çok eser, Salih Efendi'nin profesyonel çevresince kaleme alınmıştı denebilir.

Hayatizade Mustafa Feyzi'nin, hekimbaşılıktaki selefi Salih Efendi'yle ilişkisi ileride daha etraflı bir tahlili hakeder. Şimdilik açığa çıkan, Hayatizade'nin henüz Yahudi'yken 1660 yılında dönemin hekimbaşısı Hammalzade Mehmed Efendi zamanında hassa tabipliğini elde ettiği, lakin kısa süre içinde hiçbir sebep belirtilmeden kaydının silinmiş olduğudur. Sonrasında hekimbaşı olan Salih'in görev döneminde Yahudilere karşı bir garezi olmadığı, Yahudi hassa tabipleri arasına kattığı üç yeni üyeden zaten anlaşılmaktadır. Ancak, Salih Efendi'nin hekimbaşı olduğu dokuz yıl boyunca Hayatizade ne Müslüman ne de Yahudi olarak hassa hekimleri arasına girebilmiş değildir: Mustafa Feyzi, 1669 Eylül'ünde hiç hassa hekimliği yapmadan hekimbaşı olmuştur. Belli ki Hayatizade'ye karşı Osmanlı idaresi tarafından bir önyargı değil, bilakis saray içerisinden kendisine bir destek söz konusudur. Ancak Hayatizade'nin hekimbaşı oluşundan yirmi iki yıl sonra, ne Sultan IV. Mehmed, ne annesi Hatice Turhan ne de baba-oğul Köprülüler hayattadır. Kendisini Osmanlı sağlık sisteminin başına geçiren sabık yönetici elitin yokluğunda, selefi Salih

Efendi'nin oğlunun başını çektiği ulema grubunun muhalefetine karşı Hayatizade destek bulamamış gözükmektedir. Burada ironik olan, Salih bin Nasrullah'ın yarım kalan çalışmalarını Hayatizade döneminde hassa hekimi olan kimselerin (Nikola[os] zımmi, Ahmed Ebulesad, Hayatizade Damadı Süleyman İbrahim) tamamlamasıdır. Başka bir deyişle Salih Efendi'nin mirasını, Hayatizade'nin profesyonel çevresi devam ettirmiştir. İşbu çalışmanın tüm yetersizlikleriyle cevaplamaya çalıştığı sorular, pekala ileride cevaplanması gereken başka suallere işaret etmektedir. Hayatizade'nin bütün tercümelerini kendisinin mi gerçekleştirdiği bir araştırma konusu olabilir. Ayrıca, hassa tabipleri cemaatleri pek tabi Osmanlı Devleti'ndeki yegane hekimler olmadıklarından, özellikle darüşşifa ve muhtelif saraylarda tabip olan kimselerle birlikte cerrahin cemaati içerisinde yer alan kimselerin de isimlerinin tespit edilmesi gibi kapsamlı uğraşlar yeni bağlantılara ışık tutacaktır. Edirne veya İstanbul'da serbest esnaflık yapan hekimlerin de dönem dönem saray veya paşa kapıları için çalıştığını düşünürsek, bunların da hassa tabipleriyle kurduğu ilişki yine Osmanlı entelektüel hayatına dair ilginç yaklaşımlar kazandırabilir. Son olarak, Yeni Çağ Osmanlı tıp tarihçiliğinin yazma odaklı yaklaşımının, arşiv araştırmalarıyla daha fazla desteklenmesi gerektiği görüşünü sunabiliriz.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Bab-1 Asafî, Ruûs Kalemi Defterleri (A.RSK.d) 1537.

Kamil Kepeci Defterleri (KK.d) 3405, 3406, 3407, 3408, 3409, 3410, 3411, 3412, 3417, 3424.

Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.d) 1083, 3772, 5967, 6010.

İstanbul Kadı Sicilleri

Rumeli Sadaret Mahkemesi 127. c. 55. (www.kadısicilleri.org)

Telif Eserler

ADIVAR A. Adnan, *Osmanlı Türklerinde İlim*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1982.

AFYONCU Erhan, "Osmanlı Hekimbaşları ve Hassa Hekimleri," Coşkun Yılmaz ve Necdet Yılmaz (ed.), *Osmanlılarda Sağlık (Health in the Ottomans) I*, Biforma, İstanbul 2006, ss. 85-97.

_____, *Sahte Mesih: Osmanlı Belgeleri Işığında Dönmeliğin Kurucusu Sabatay Sevi ve Yahudiler*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2013.

AĞIRAKÇA Ahmet, "Müneccimbaşı, Ahmed Dede (ö. 1113/1702)," *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 32, İstanbul 2006, ss. 4-6.

- AKBULUT Mehmet Yılmaz, *Hekimoğlu Ali Paşı: Paşalar Çağının Şeyhülvüzerası*, Timaş Akademi, İstanbul 2022.
- AKSOY Esra ve Elif Akdin Önder, "Yabancı ve yerli kaynakların keşişiminde Tıbb-1 Cedit literatürü," E. Gültekin (ed.), *Türk-İslam Tıp Tarihi Araştırmalarında Kaynaklar*, Türkiye Klinikleri, Ankara 2024, ss. 53-58.
- AKTAŞ Sema ve Mehmet Kerim, "A reformist in Ottoman medicine: Salih bin Nasrullah and tıbb-1 cedit," *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 12(3) (2024), ss. 1279-1285. <http://dx.doi.org/10.18506/anemon.1547604>
- AKTEPE M. Münir, "İpşir Mustafa Paşa (ö. 1655)," *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 22, İstanbul 2000, ss. 375-6.
- ARICI Mustakim ve Esra Aksoy, "Tıbb-1 Cedit Ne Kadar Yenidir? Osmanlı Tıbbında Yenilik Tartışmaları ve Yeninin Mahiyeti (1650-1750)," *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 24, 2 (2023), ss. 841-876.
- AY Atat, "The Influence of European Medical Sources on 17th Century Ottoman Writings," Esra Aksoy (ed.), *Erken Modern Dönem Osmanlı Tıbbı*, Türkiye Klinikleri, Ankara 2025, ss. 25-30.
- AYDÜZ Salim, "Osmanlı Devleti'nde Müneccimbaşılık Müessesesi," *Belleten* 70, sayı 257 (2006), ss. 167-264.
- BACHOUR Natalia, *Oswaldus Crollius und Daniel Sennert im frühneuzeitlichen Istanbul: Studien zur Rezeption des Paracelsismus im Werk des osmanischen Arztes Şalih b. Naşrullāh Ibn Sallūm al-Ĥalabī*, Centaurus Verlag und Media UG, Freiburg 2012.
- BAER Marc David, *Honored by the Glory of Islam: Conversion and Conquest in Ottoman Europe*, Oxford University Press, New York 2008.
- BAYAT Ali Haydar, *Osmanlı Devleti'nde Hekimbaşılık Kurumu ve Hekimbaşlar*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, Ankara 1999.
- BEKAR Cumhur, "The Rise of the Köprülü Household: The Transformation of Patronage in the Ottoman Empire in the Seventeenth Century," *Turkish Historical Review* 11 (2020), ss. 229-256.
- ÇALIŞIR M. Fatih, *A Virtuous Grand Vizier: Politics and Patronage in the Ottoman Empire during the Grand Vizierate of Fazıl Ahmed Pasha (1661-1676)*, Doktora Tezi, Georgetown University, Washington 2016.
- _____, "An Italian Physician in the Service of the Ottomans: Giovanni Mascellini (1612-1675) and his *Artis Medicæ* (1673)," Hacer Kılıçarslan, Ömer Faruk Can ve Burhan Çağlar (ed.) *Living in the Ottoman Lands: Identities, Administration and Warfare*, Kronik, İstanbul 2021, ss. 253-267.
- DURMAZ Tunahan, "Stars, Djimns, and the Air: Reconciling Natural and Supernatural in Explaining Diseases in the Ottoman Healing Domain in the 1660s," *Aca'ib: Occasional papers on the Ottoman perceptions of the supernatural* 4 (2023-24), ss. 61-72.
- EKİCİ Sakine Akcan, *17. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Ehl-i Hirefi Hâssa teşkilatı birimleri ve yapısal özellikleri*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2018.
- ELBİR Zekiye Gül, *Salih bin Nasrullah (İbn Sellum el-Halebi), Gâyetü'l-Beyân fi Tedbiri Bedeni'l-İnsân, (Giriş-Inceleme-Metin-Dizin)*, Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi, 2000.

- GRIMM-STADELMANN Isabel, "Byzanz und das Abendland-Heilkunde im Dialog Byzantinische Medizin im Spannungsfeld zwischen Ost und West," Erika Juhász (ed.) *Byzanz und das Abendland VII. Studia Byzantino-Occidentalia*, Eötvös-József-Collegium, Budapest 2021, ss. 97-162.
- GÜR Merve Nur, "Osmanlı Tıbb-ı Cedid çalışmalarında yerleşik kimya geleneğinin önemi," Esra Aksoy (ed.) *Erken Modern Dönem Osmanlı Tıbbı*, Türkiye Klinikleri, Ankara 2025, ss. 11-7.
- HAGEN Gottfried, *Ein osmanischer Geograph bei der Arbeit: Entstehung und Gedankenwelt von Katib Celebis Cihanüma*, Klaus Schwarz, Berlin 2003.
- HAUG Judith I., "Medical Knowledge in 'Alî Ufu'kîs Musical Notebook (Mid-17th Century)," *Intellectual History of the Islamicate World* 6 (2018), ss. 117-143.
- _____, *Ottoman and European Music in 'Alî Ufukî's Compendium, MS Turc 292: Analysis, Interpretation, Cultural Context.*, Readbox, Münster 2019.
- İHSANOĞLU Ekmeleddin, "Batı Bilimi ve Osmanlı Dünyası: Bir İnceleme Örneği Olarak Modern Astronomi'nin Osmanlı'ya Girişi (1660-1860)," *Belleten*, c. LVI, s. 217 (1985), ss. 727-774.
- KARATHANASIS Vasileios K., *Oi Paidagogikes Theseis tou Agiou Eugeniou tou Aitolou*, Lisansüstü Tezi, Selanik 2021.
- KHATZOPOULOU Venetias, "Dio agnosta iatrikha kheirografa me erga tou Nikholaou Velisdoniti," Panaiotos Vlakhos (ed.) *Osios Eugenios o Aitolos kai ai skhulai ton Agrafoŋ kata tin Tourkokratia. Praktika Sinedriou (Karpenisi, 7-9 Oktovriou 2011)*, t. 2, Atina 2014, ss. 573-581.
- KIRBIYIK Kasım, "Sâlih b. Nasrullah," *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 36 İstanbul 2009, ss. 41-43.
- KUNT Metin, "Honored by the Glory of Islam: Conversion and Conquest in Ottoman Europe by Marc David Baer," *Journal of Islamic Studies* 19(3) (2008 September), ss. 410-412, <https://doi.org/10.1093/jis/etn042>.
- KÜÇÜK Bekir Harun, *Science without Leisure: Practical Naturalism in Istanbul, 1660-1732*, University of Pittsburgh Press, Pittsburgh 2020.
- LEIBADITOU Alexandra, "The *Iatriki Biblos* (Book of Medicine) by Nikolaos Ieropais. A 17th-century manuscript examined from a medical viewpoint," *Deltos* 51 (June 2023), ss. 93-100.
- RAŞİD MEHMED EFENDİ, *Târîh-i Râşid ve Zeyli, I (1071-1114/1660-1703)*, Abdülkadir Özcan ve diğeri (ed.), Klasik Yayınları, İstanbul 2013.
- SERİN Sinem, *Osmanlı Devleti'nde Hekimbaşılık Müessesesi*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2020.
- SHEFER-MOSSENSOHN Miri, *Ottoman Medicine: Healing and Medical Institutions, 1500-1700*, Suny Press, New York 2009.
- SHEFER Miri, "An Ottoman Physician and His Social and Intellectual Milieu: The Case of Salih bin Nasrallah Ibn Sallum", *Studia Islamica* 106 (2011), ss. 102-123.
- SÜREYYA Mehmet, *Sicill-i Osmani*, c. 3, Matba'a-yı Amire, İstanbul 1890.
- ŞİŞMAN Cengiz, "Hayatizade Mustafa Efendi (Moshe ben Rafael Abravanel), the Physician-in-Chief of the Ottoman Palace: Marrano Legacy, Ottoman Medicine and the Sabbatean Movement," Cengiz Şişman (ed.) *Transcending Diaspora: Studies on Sabbateanism and Dönmes*, Libra, İstanbul 2016, ss. 57-93.

Cevrioğlu, M. H. (2025). Hekimbaşı Salih Bin Nasrullah'ın (İbn Sellûm) Sosyal Çevresi (1660-1669). ANKARAD, 6(2), 337-367.

TÜRKAL Nazire Karaçay, *Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, Zeyl-i Fezleke (1065-22 Ca. 1106/1654-7 Şubat 1695)*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2012.

ÜSKÜDARÎ ABDULLAH EFENDÎ, *Vâka'ât-ı Rûz-merre*, c. I, haz. Muzaffer Doğan, TÜBA, Ankara 2017.

VROLIJK Arnoud, SCHMIDT Jan ve SCHEPER Karin, *Turcksche boucken: The Oriental collection of Levinus Warner, Dutch diplomat in seventeenth-century Istanbul*, Lecturis, Eindhoven 2013.

WURM Heidrun, *Der osmanische Historiker Hüseyin b. Ga fer, genannt Hezârfenn, und die Istanbuler Gesellschaft in der zweiten Hälfte des 17 Jahrhunderts*, Klaus Schwarz, Freiburg 1971.

YILDIZ Sara Nur, "A Strange Affliction from Abroad: The Ottoman Chief Imperial Physician Hayâtîzâde's Treatise on the Polish Plait (*Plica Polonica*)," *Intellectual History of the Islamic World* 11 (2023), ss. 209-265.

YILMAZ Coşkun ve YILMAZ Necdet (ed.), *Osmanlılarda Sağlık (Health in the Ottomans) II*, Biforma, İstanbul 2006.

ZORLU Tuncay, "Süleymaniye Tıp Medresesi I," *Osmanlı Bilimi Araştırmaları (Studies in Ottoman Science)* 3, sy. 2 (2002 Haziran), ss. 79-124.

EK I: Hekimbaşı Salih Efendi'nin Günlük Ödemesinin Hayatizade ve Nikola Arasında Paylaştırılması

